

२०१० मानव अधिकार प्रतिवेदन : नेपाल

लोकतन्त्र, मानव अधिकार र श्रम व्युरो

मानव अधिकारको अभ्यास सम्बन्धी २०१० को राष्ट्रगत प्रतिवेदन

सन् २०११ अप्रिल ८

नेपाल करिब दुई करोड नब्बे लाख जनसंख्या भएको सङ्गीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र हो । यहाँको राजनीतिक प्रणाली नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा आधारित रहेको छ, जस अन्तर्गत कार्यकारी प्रमुखको रूपमा प्रधानमन्त्री रहेको छ र ६०१ सदस्यीय संविधानसभा नयाँ संविधान निर्माणको लागि जिम्मेवार रहेको छ । अन्तरिम संविधान अनुरूप मे २८ मा नयाँ संविधान जारी गर्न असफल भएपछि संविधानसभाले आफ्नो म्याद एक वर्षले थपेको छ । नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एकीकृत मार्क्सवादी-लेनिनवादी) का माधव कुमार नेपालले जुन ३० मा प्रधानमन्त्री पदबाट राजिनामा दिए तर कैयौं पटकको मतदानको बाबजुद वर्षको अन्त सम्ममा पनि संसदले नयाँ प्रधानमन्त्री चयन गर्न सकेको अवस्था थिएन । स्वदेशी र अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूले सन् २००८ को चुनावलाई विश्वसनीय भनेर स्वीकार गरेता पनि राजनीतिक हिंसा, धम्की र मतदानका अनियमितताका खबरहरू सुनिए । सुरक्षा फौजले गैरसैनिक निकायको आदेश अनुरूप कार्य गरे तर सुरक्षा फौजले गैरसैनिक नियन्त्रण बिना पनि स्वतन्त्र रूपमा कार्य गरेका कतिपय अवस्थाहरू भेटिए ।

सुरक्षा फौजका सदस्यहरूले मानव अधिकारको दूरप्योग गरे । नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीबलका सदस्यहरू कतिपय मानिसहरूको गैरन्यायिक हत्या र यातनामा संलग्न भए । सुरक्षा फौजले स्वेच्छाचारी प्रक्राउ र थुनामा राख्ने कार्य गरे । मानव अधिकार हनन गर्नेहरूका लागि दण्डहीनता कायमै रहयो । सरकारले तिब्बतीहरूको स्वतन्त्रता माथिको बन्देजलाई निरन्तर राख्यो । महिला, तल्लो जातिका मानिस, केही जातीय समूह र अपाङ्गहरू प्रतिको सामाजिक भेदभाव समस्याको रूपमै रह्यो । महिला र बालबालिका विरुद्ध हिंसा निरन्तर रह्यो ।

सशस्त्र समूह संयुक्त जातीय मुक्ति मोर्चाले देशका विभिन्न भागमा गाउँ विकास समिति सचिवहरूको जबर्जस्ती सामूहिक राजिनामाका लागि धम्की दिए । माओवादी नागरिक सेनाका सदस्य, माओवादी सम्बन्ध यड्ग कम्युनिष्ट लीग (वाइसीएल) र अन्य साना, प्रायः जातीयतामा आधारित सशस्त्र समूहहरूले स्वेच्छाचारी र गैरकानूनी घातक बल प्रयोग गरे । विशेषगरी भारतीय सीमा नजिक तराई क्षेत्रमा विभिन्न सशस्त्र समूहहरूले नागरिक, सरकारी अधिकारी, निश्चित जातीय समूहका मानिसहरू, एक आपसमै, र माओवादी नागरिक सेनामाथि आक्रमण गरे । देशभरि सशस्त्र समूह, अपराधी र राजनीतिक नेताहरूले पत्रकारहरूलाई भयभीत पार्न हिंसाको धम्की दिए ।

मानव अधिकार प्रतिको सम्मान

भाग १ : व्यक्तिको अखण्डताको सम्मान तथा निम्न कुराबाट मुक्ति :

(क) स्वेच्छाचारी वा गैरकानूनी रूपमा जीवनबाट विच्छिन्न गर्ने काम

सरकार र सरकारका प्रतिनिधिहरूले गरेका स्वेच्छाचारी वा गैरकानूनी हत्याका थुप्रै खबरहरू आए । स्थानीय मानव अधिकार संस्था अनौपचारिक सेवा केन्द्र (इन्सेक) का अनुसार यस वर्ष सुरक्षा फौज तथा अन्य सशस्त्र समूहहरूको हातबाट १४० जनाको हत्या भयो । सुरक्षा फौजले कम्तीमा २७ जना व्यक्तिको र माओवादी तथा उसको भातृसङ्गठन वाइसीएलले तीन जना व्यक्तिको हत्या गरेको विश्वास गरियो र तराईका सशस्त्र समूहहरूले २१ जनाको र अपरिचित समूहहरूले ८६ जनाको हत्या गरे ।

मार्च २६ मा नेपाली सेनाका सदस्यहरूले दुईजना दलित (“अछुत” तल्लो जात) महिला-देवीसरा बिक र अमिता बिक-र १२ वर्षीय बालिका चन्द्रकला बिकको सुखेत जिल्ला स्थित बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज भित्र हत्या गरे । यद्यपि नेपाली सेनाले सो समूहले हातहतियार बोकेको र चोर शिकारमा संलग्न रहेको आरोप लगाएता पनि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अनुसन्धान अनुसार ती तीन महिला माथि केही दूरीबाट पछाडिबाट गोली हानिएको थियो । आयोगले सह सेनानी सुवोध कुँवरको नेतृत्वमा रहेको ज्वला दल गणका १५ जना सैनिक लगायत घटनामा संलग्न व्यक्तिहरू विरुद्ध कारवाहीको लागि सिफारिश गर्यो । साथै आयोगले मृतकका परिवारलाई रु ३००,००० (४,१५२ डलर) क्षतिपूर्ति र मृतक महिलाका बालबालिकालाई निःशुल्क शिक्षाको लागि सिफारिश गर्यो । वर्षको अन्त्यसम्म नेपाली सेनाले संलग्न व्यक्तिहरू विरुद्ध कारवाही गरेको थिएन ।

संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार सम्बन्धी उच्चायुक्तको कार्यालय (ओएचसीएचआर) को गैरन्यायिक हत्यासम्बन्धी प्रतिवेदनमा सन् २००८ देखि २०१० जुन सम्म नेपाल प्रहरी माथि गैरन्यायिक हत्याको ३९ वटा विश्वासयोग्य आरोपहरू लागेको र जसबाट ५७ वटा मृत्युको घटना भएको उल्लेख गरिएको छ । प्रायः मुद्दामा नेपाल प्रहरीले मारिएको व्यक्ति अपराधी रहेको वा प्रहरीबाट भाग्दै गरेको अवस्थामा मारिएको बताए । आयोगले गैरन्यायिक हत्याका मुद्दाहरूमा “अत्यधिक बलको प्रयोग भएको” बारे चिन्ता व्यक्त गर्यो ।

फेब्रुवरी १२ मा पाँचथर जिल्लाका प्रहरीले चोरीको शड्कामा चार पुरुषलाई गिरफ्तार गर्यो । एक विश्वसनीय गैरसरकारी संस्थाका अनुसार प्रहरीले ती पुरुषलाई यातना दिए र फलस्वरूप बाबुछोरा दल बहादुर ग्यान्मी मगर र विक्रम ग्यान्मी मगरको मृत्यु भयो (खण्ड १.ग. हेर्नुहोस्) ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अनुसार मे २८ मा ललितपुरका सानु सुनारको प्रहरी हिरासतमा मृत्यु भयो । लाश जाँच प्रतिवेदनले मृत्युको कारण टाउको माथि धाररहित प्रहारबाट भएको चोट भनी उल्लेख गरेको थियो । आयोगले उचित प्रक्रिया पालना नगरी सुनारलाई हिरासतमा राख्ने भोला बहादुर राउत लगायत कालिमाटी प्रहरी कार्यालयका जिम्मावाल प्रहरी अधिकृतहरू विरुद्ध कानूनी कारबाहीको लागि सिफारिश गन्यो । प्रहरी विभागले प्रहरी सहायक निरीक्षक मधुसुदन विष्ट तथा प्रहरी जवान रोशन विष्ट र कृष्ण खतिवडालाई निलम्बन गन्यो तर राउत विरुद्ध भने कुनै कारबाही गरेन ।

जुलाई ४ मा रूपन्देही जिल्ला पुराइनीका १५ वर्षीय धरमेन्द्र बराईंको प्रहरी हिरासतमा मृत्यु भयो । प्रत्यक्षदर्शीका अनुसार बालकको खुट्टा, काँध र शरीरको अन्य भागमा निला र काला दागहरू थिए जुन विद्युतीय झट्टका दिइएको कारणले भएको हुनसक्ने अनुमान गरिएको थियो । सो घटनाको अनुसन्धानका लागि गृह मन्त्रालयले एक उच्चस्तरिय टोली गठन गरेको थियो । एक जिल्लास्तरिय अनुसन्धान समितिले धरमेन्द्रको मृत्यु प्रहरी हेलचकचाइँका कारण भएको ठहर गन्यो र अपराधीहरू विरुद्ध विभागीय कारबाहीको लागि सिफारिश गन्यो । एक प्रतिष्ठित मानव अधिकार समूहका अनुसार मुद्दा वर्षको अन्त्य तिर मोरड्ग पुनरावेदन अदालतमा दर्ता हुने प्रक्रियामा थियो । प्रहरीले पीडितका पीतालाई आर्थिक रकम प्रदान गर्ने प्रस्ताव राखेको समाचारहरू पनि निस्केका थिए ।

अगष्टमा वाइसीएलका भूतपूर्व जिल्ला नेता सुजित बिकलाई सन् २००९ मार्चमा बुटवलमा भएको एमाले सम्बद्ध युथ फोर्सका नेता प्रचण्ड मान थाइबाको हत्याको सम्बन्धमा पकाउ गरियो । हत्यामा संलग्नता रहेको समाचार प्रकाशमा आएपछि माओवादी नेतृत्वले सुजित बिकलाई पार्टीको सदस्यताबाट निलम्बन गन्यो । वर्षको अन्त्यसम्म उनी पुर्पक्षको प्रतिक्षामा हिरासतमा नै थिए ।

सन् २००९ एप्रिलमा युथ फोर्सका सदस्य अनुज थापा मगरको विराटनगरमा वाइसीएलका सदस्यहरूद्वारा भएको कथित हत्याको मुद्दाको सम्बन्धमा कुनै थप प्रगति भएन । उनको परिवारले दायर गरेको जाहेरीमा घटनामा संलग्न तीन व्यक्तिहरूको नाम उल्लेख गरिनुका साथै अन्य १० देखि १२ अपरिचित व्यक्तिहरू संलग्न रहेको उल्लेख गरिएको थियो । वाइसीएलको जिल्ला नेतृत्वले घटनामा आफ्नो संलग्नता नरहेको जनायो ।

धुन्चेपाखा र चापाचोका गाउँवासीहरूले गाउँका बालबालिका अपहरण गर्ने प्रयत्न गरेको आशङ्कामा हत्या गरेका तीन व्यक्तिहरू सम्बन्धी सन् २००९ जुलाईको मुद्दामा थप प्रगति भएन । तीन व्यक्तिहरूलाई पकाउ गरी नखुरिस्थित केन्द्रीय कारागारमा पठाइयो जहाँ उनीहरू वर्षको अन्त्यसम्म पुर्पक्षको लागि थुनामा रहे ।

सन् २००८ को रामहरि श्रेष्ठ हत्याकाण्ड मुद्दाको चितवन जिल्ला अदालतमा नोभेम्बर १० मा हुनुपर्ने सुनुवाई अनिश्चितकालिनका लागि स्थगित गरियो । हत्याको सम्बन्धमा एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी

(माओवादी) का पाँच सदस्य माथि अभियोग लगाइएको थियो तर वर्षको अन्त्यसम्म कसैले पनि आफ्नो जवाफ बुझाएका थिएनन् । नयाँ सुनुवाई मिति तोकिएको थिएन । जुलाई १२ मा नेपाल प्रहरीले काठमाडौंमा भएको तीन चिनियाँ व्यापारीहरूको लुटपाटको सम्बन्धमा वरिष्ठ माओवादी नेता काली बहादुर खम माथि अनुसन्धान शुरू गयो । प्रहरीले खमको निवासस्थानमा छापा मार्दा गोलीगढ्ठा र नक्कली सरकारी छाप लगायतका आपराधिक प्रमाण फेला पारे । काठमाडौं जिल्ला अदालतले डकैतीको आरोपमा खमको नाममा पकाउ पूर्जी जारी गयो तर वर्षको अन्त्यसम्म खम फरार थिए ।

मानव अधिकार समूहहरूले प्रतीकात्मक मुद्दाहरू मध्येमा एक भनी पहिचान गरेको सन् २००४ को १५ वर्षीय मैना सुनुवार हत्याकाण्ड मुद्दाको सम्बन्धमा हालसम्म कोही पनि जिम्मेवार ठहर भएका छैनन् । काभ्रे जिल्ला अदालतको अनुसार अदालतले कागजात पेश गर्न दिएको आदेशको नेपाली सेनाले आंशिक रूपमा पालना गयो तर ओरोपित सेनानी निरञ्जन बस्नेतलाई निलम्बन गर्ने वा अदालतसमक्ष बुझाउने कार्य भने गरेन । आन्तरिक सैनिक अनुसन्धानले बस्नेतलाई निर्दोष ठहर गयो । नेपाली सेनाको अनुसन्धानको क्रममा दिइएका बयानहरू अनुसार बस्नेत सुनुवाई र सोधपुछको समयमा उपस्थित थिए जुन समयमा “पानी खनाउने” र “विद्युतीय भट्टका दिने” जस्ता सोधपुछका तरिकाहरू प्रयोग भएका थिए ।

इन्सेकका अनुसार जमिन मुनि राखिएका विष्फोटक पदार्थ र घरेलुस्तरमा निर्मित बम (आईईडी) बाट वर्षभरि ४० जना घाइते भए जसमध्ये २० जना बालबालिका थिए । यस वर्ष युएन् माइन एक्शन टीम (अन्म्याट) ले नेपाली सेनाद्वारा जमिन मुनि विष्फोटक पदार्थ फिजाएर राखिएको ५३ क्षेत्र मध्येका १६ क्षेत्रलाई विष्फोटकमुक्त पारी कूल विष्फोटकमुक्त क्षेत्रलाई ३३ पुऱ्यायो र नेपाली सेनाद्वारा आईईडी आछाइएका ३१२ वटा स्थलहरू मध्येका ३२ वटा स्थल आईईडीमुक्त पारी कूल आईईडीमुक्त क्षेत्रलाई १३८ पुऱ्यायो ।

वृहत शान्ति सम्झौता र सन् २००६ को हतियार र सेना व्यवस्थापन अनुगमन सम्बन्धी सम्झौतामा ३० दिन भित्र जमिन मुनि राखिएका सबै विष्फोटक पदार्थको पहिचान गरिनुपर्ने तथा ६० दिन भित्र सबै हटाइनुपर्ने भनी व्यस्था गरिएको थियो । अन्म्याटका अनुसार विगत तीन वर्षको अवधिको तुलनामा जनवरी देखि जुनसम्म विष्फोटक पदार्थ ओछ्याइएको बढी प्रति स्क्वायर मिटर क्षेत्र विष्फोटक पदार्थमुक्त गरियो । अन्म्याटका अनुसार कूल ३०४ आईईडी मध्ये नेपाली सेनाले यस आर्थिक वर्षमा हटाउनुपर्ने ५३ वटा जमिन मुनि राखिएका विष्फोटक पदार्थ मध्ये ३३ वटा हटायो । सन् २०११ जुलाई सम्ममा बाँकी २० वटा हटाइने अपेक्षा गरिएको छ ।

(ख) बेपत्ता

इन्सेकका अनुसार यस वर्ष १८५ वटा अपहरणका घटना भए । अधिकांश अपहरणहरू फिरौती रकमका लागि तथा तराईमा भए जहाँ सशस्त्र समूहहरू तुलनात्मक रूपमा दण्डहीनताका साथ कार्य गरे ।

दश वर्षे माओवादी विद्रोह (सन् १९९६ - २००६) का अवधिमा बेपत्ता पारिएकाहरूको यथार्थस्थिति थाहा हुन सकेन। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अनुमानित आँकडा अनुसार वर्षको अन्त्यसम्म ८६१ बेपत्ताका मुद्दाहरूबारे केही पत्ता लागेन जसमध्ये ६१४ जना राज्यले र २०१ जना माओवादीले बेपत्ता पारेका थिए। अपरिचित समूहहरूद्वारा बेपत्ता पारिएकाहरूको कूल संख्या ४६ थियो। रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति (आइसीआरसी) ले इन्द्रमा बेपत्ता पारिएकाहरूको संख्या १,३४८ भन्दा बढी रहेको अनुमान गरेको थियो तर सो संख्या आइसीआरसीका प्रतिनिधिहरूले भेटेका बेपत्ता पारिएका सदस्यको परिवारहरूको सम्बन्धमा मात्र थियो। बेपत्ता पारिएकाहरूमा उल्लेखनीय संख्यामा विवाहित युवा पुरुषहरू थिए जो उनीहरूका परिवारका लागि कमाईको प्राथमिक स्रोत थिए। वर्षको अन्त्यसम्म सरकारले बेपत्ता गराउने सरकारी अधिकारी वा माओवादी कसै माथि पनि कानूनी कारवाही चलाएन र आयोगले पहिचान गरेका ६१४ जना राज्यद्वारा बेपत्ता पारिएकाहरूको अवस्था सार्वजनिक गरेन।

माओवादीसँग सम्बन्ध भएको आशड्कामा सन् २००३ मा ४९ जनालाई पक्राउ गरी काठमाडौंस्थित महाराजगञ्ज व्यारेकमा थुनामा राखिएको बारे ओएचसीएचआरले तयार पारेको प्रतिवेदनमा सरकारले कुनै पाइला चालेन, न त सन् २००१ र २००४ बीच बर्दिया जिल्लामा बेपत्ता पारिएका कम्तीमा १७० जनाहरू बारे ओएचसीएचआरको प्रतिवेदनमा नै कुनै पाइला चाल्यो। मानव अधिकार संस्थाहरूले पटक पटक सरकारलाई सेनाको नेतृत्वको शृङ्खलाभित्रको जिम्मेवारी लगायत महाराजगञ्ज व्यारेकमा भएका मानव अधिकारका हननहरूबारे छानबिन गर्न आग्रह गन्यो। सन् २००९ डिसेम्बरमा १० नं बाहिनीपति तथा महाराजगञ्ज व्यारेकको नेतृत्वको शृङ्खलाको लागि जिम्मेवार उपरथी तोरण बहादुर सिंहलाई रथीको पदमा तथा नेपाली सेनाको दोस्रो नेतृत्व तहमा पदोन्नति गरेको विरुद्धमा परेको कानूनी चुनौती उपर आफूले जारी गरेको स्थगन आदेशलाई सर्वोच्च अदालतले जनवरी २४ मा रद्द गन्यो।

(ग) यातना र अन्य क्रूर, अमानवीय, तथा बदनाम गर्ने व्यवहार वा सजाय

अन्तरिम संविधानले यातनालाई निषेध गरेता पनि कानूनले यातनालाई अपराध भनेर परिभाषित गरेको छैन र कसैलाई पनि यातनाको अपराधमा कारवाही गरिएको छैन। केही प्रहरीले नागरिकहरूलाई यातना दिने वा दुर्घटनामा मुद्दा लड्नुपर्ने हुन्छ। यस वर्ष एझभोकेसी फोरम-नेपालले यातना क्षतिपूर्ति ऐन अन्तर्गत १३ वटा नयाँ मुद्दा पेश गन्यो। वर्षको अन्त्यसम्म ती मुद्दाहरू जिल्ला अदालतमा विचाराधीन अवस्थामा थिए। सन् २००९ देखि यातना क्षतिपूर्ति ऐन अन्तर्गत दर्ता भएका ३० वटा मुद्दाहरूको सम्बन्धमा वर्षको अन्त्यसम्म दुईवटा मुद्दा अदालत बाहिर सम्झौता भएको कारण हटाइएका थिए, पाँचवटा मुद्दा अदालतले तोकेको मितिमा पीडित अदालतमा उपस्थित नभएको कारण रद्द भएका थिए, र बाँकी मुद्दाहरू विभिन्न अदालतमा विचाराधीन अवस्थामा थिए।

जनवरी देखि जुलाई ३१ सम्मको अवधिमा एड्भोकेसी फोरमले दुबै राज्य र गैरराज्य तत्वहरूका विरुद्ध ४९७ यातनाका मुद्दाहरू भेट्टाएँ। नेपाल प्रहरी ३८७ वटा भन्दा बढी मुद्दाका लागि जिम्मेवार रहेको, नेपाली सेना २५ वटा मुद्दाका लागि र सशस्त्र प्रहरी बल १४ वटा भन्दा बढी मुद्दाका लागि जिम्मेवार रहेको एड्भोकेसी फोरमले जनायो। एड्भोकेसी फोरमले माओवादी ३६ वटा मुद्दाका लागि र वाइसीएल एउटा मुद्दाको लागि जिम्मेवार रहेको जनायो। सरकारले सुरक्षा फौज वा माओवादी/वाइसीएलका क्रूरता बारे पर्याप्त र स्वतन्त्र छानबिन गरेन र संलग्न हुनेहरू प्रति उल्लेख्य अनुशासनिक कारवाही गरेन।

एक विश्वसनीय गैरसरकारी संस्थाका अनुसार जनवरी र डिसेम्बर बीच अन्तर्वार्ता लिइएका ५७ वटा थुनुवा केन्द्रका ४,१९८ जना थुनुवाहरू मध्ये ८११ जनाले यातना पाएको बताए। बदलाको डरले कठिपय थुनुवाहरूले प्रहरी विरुद्ध उजुरी हाल चाहेनन्। जुन देखि डिसेम्बर सम्मको अवधिमा १५.८ प्रतिशत थुनुवाहरूले यातना पाएको दाबी गरे जुन तथ्याङ्कले सन् २००९ को सोही अवधिको तुलनामा ६.७ प्रतिशतले बढी भएको जनाउँछ। तथ्याङ्क अनुसार विशेषगरी जर्जस्ती करणीको प्रयास, अपहरण, हातहतियार बोकेको वा चोरी जस्ता अभियोगमा थुनामा राखिएकाहरू माथि बढी दुर्घटनाहार हुने सम्भावना पाइयो।

बाल अधिकार क्षेत्रमा काम गर्ने एक विश्वसनीय गैरसरकारी संस्था चाइल्ड वर्कर्स ईन नेपाल कन्सन्ड सेन्टर (सीवीन) का अनुसार जनवरी र मार्चका बीच अन्तर्वार्ता लिइएका २५५ जना बालबालिका मध्ये ३४ जनाले उनीहरू माथि प्रहरीको हातबाट यातना र दुर्घटनाहार भएको दाबी गरे। विगतमा त्यस्ता किसिमका दुर्घटनाहार अन्तर्गत लातीले हान्ने, मझकीले हान्ने, खुटटाका नडगभित्र फलामका टुक्रा छिराउने र प्लाष्टिक र वाँसको लट्ठीले हिर्काउने जस्ता कार्यहरू हुने गर्थे। प्रहरीले वयस्क भन्दा बालकालिका माथि बढी मात्रामा दुर्घटनाहार गरे। अन्तर्वार्ता लिइएका बालबालिकाहरू मध्ये १३८ जना १० देखि १६ वर्ष उमेरका थिए र एकजना १० वर्ष मुनिका थिए।

प्रहरी हिरासतमा दुईजनाको मृत्यु भयो जुन यातना वा अन्य दुर्घटनाहारका कारण भएको हुनसक्ने विश्वास गरिएको छ। (खण्ड १.क. हेर्नुहोस्)

विश्वसनीय प्रत्यक्षदर्शीहरूका अनुसार धुलिखेल जिल्लाको काखे प्रहरी कार्यालयका प्रहरी नायब उपरीक्षकले सो पीतालाई अपराधमा संलग्न एक १७ वर्षीय आशडकित अपराधीलाई प्रहरी कार्यालयमा ल्याई तीन दिनसम्म “यातना” दिने प्रस्ताव राखेका थिए। पीडितका पीताले प्रहरी नायब उपरीक्षकलाई उनले भन्न खोजेको कुरा स्पष्ट पारिदिनु भनी सोध्दा सो नायब उपरीक्षकले आशडकित अपराधीलाई “यातना” दिने प्रस्ताव राखेको भनी जवाफ दिएका थिए।

मार्चमा प्रहरीले पत्राकारहरू माथि कुटपिट गरे (खण्ड २.क. हेर्नुहोस्) र प्रदर्शनकारीहरूलाई घाइते बनाए (खण्ड २.ख. हेर्नुहोस्)।

नारायण थापा भन्ने व्यक्तिलाई साधारण पोशाक लगाएका प्रहरीले पकाउ गरी यातना दिएको सम्बन्धी सन् २००९ जनवरीको मुद्दाको सम्बन्धमा डिसेम्बर ९ मा मोरड्ग जिल्ला अदालतमा सुनुवाई भयो । मुद्दाको निर्णयको लागि अदालतले स्वास्थ्य जाँच प्रतिवेदनको नतिजा कुरिरहेको अवस्था थियो ।

सन् २००९ जुलाईमा ओएचसीएचआरले मोरड्गको उर्लाबारी जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा सुशन लिम्बु र भक्त राई माथि भएको यातना र दुर्व्यवहारका आरोपहरूको छानबिन गन्यो । ओएचसीएचआरका अनुसार तीमध्ये एकजनाले थुनामा रहँदा भोगेको चोटपटकका लागि शल्य उपचार गर्नुपरेको थियो । नेपाल प्रहरीको मानव अधिकारसम्बन्धी निर्देशनालयले पनि आफ्नो तर्फबाट छानबिन गन्यो र अगष्ट २० मा चार जना प्रहरी अधिकृतहरूलाई दोषी ठहरायो । ती थिए प्रहरी निरीक्षक चक्र बहादुर बस्नेत, हवल्दार नेत्र बहादुर मगर, प्रहरी अधिकृत भेषराज आचार्य र प्रहरी अधिकृत सेमन खन्ती । नेपाल प्रहरी प्रधान कार्यालयले अगष्ट २४ मा ती चारजना विरुद्ध औपचारिक चेतावनी जारी गन्यो र मुद्दा बन्द गन्यो । नेपाल प्रहरीको मानव अधिकारसम्बन्धी निर्देशनालयको छानबिन समाप्त भएपछि गम्भीर आरोपहरूको बाबजुद पनि प्रहरी निरीक्षक चक्र बहादुर बस्नेत आफ्नो काममा उर्लाबारी जिल्ला प्रहरी कार्यालय फर्के । स्रोतका अनुसार प्रहरीले दबाव दिएका कारण तथा मुद्दा नहाल्न पैसा दिने प्रस्ताव राखेका कारण लिम्बुले यातनासम्बन्धी ऐन अनुरूप मुद्दा हालेनन् । लिम्बुले कुनै पैसा प्राप्त गरेनन् र पछि हातहतियार सम्बन्धी कानून उल्लङ्घन गरेको अभियोगमा पकाउ परे ।

सन् २००९ मा सशस्त्र प्रहरी बलले भापा जिल्लाको बेल्डाङ्गी-२ शरणार्थी क्याम्प र पाडाजङ्गीमा अवस्थित पाथिभरा गण सशस्त्र प्रहरी बलको क्याम्पमा १० जना भूटानी शरणार्थीहरू, धनुषा जिल्लामा १३ जना व्यक्ति र उदयपुर जिल्लामा नौ जना व्यक्ति माथि यातना दिएको आरोप आयो । एक विश्वसनीय गैरसरकारी संस्थाका अनुसार ती घटनाहरूसँग सम्बन्धित कुनै पनि मुद्दा यातना क्षतिपूर्ति ऐन अन्तर्गत दर्ता भएनन् ।

फेब्रुवरी १२ मा पाँचथर जिल्ला प्रहरीले चार जना पुरुषलाई चोरीको शड्कामा पकाउ गन्यो । प्रहरीले तिनीहरूलाई यातना दिए जसको कारण दुईजनाको मृत्यु भयो (खण्ड १.क. हेन्होस) भने तेस्रो व्यक्ति माथि अपराध स्वीकार नगरुन्नेल शारीरिक रूपमा दुर्व्यवहार गरे । प्रहरीले गाउँवासीहरूलाई ती पुरुषहरूमाथि दुर्व्यवहार गर्न अनुमति दिएको पनि खबर आयो । मृतकका परिवारले जाहेरी दरखास्त गरे तर जाहेरीमा सबै आरोपित अपराधीहरूको नाम उल्लेख गरिएको छैन । राजनीतिक दबावका कारण त्यसो भएको हुनसक्ने अनुमान गरिएको छ । वर्षको अन्त्यसम्म मुद्दाहरू पुर्पक्षको लागि अगाडि बढेको अवस्था थिएन र एक विश्वसनीय मानव अधिकार सम्बन्धी गैरसरकारी संस्थाका अनुसार प्रहरीले पीडितका परिवारलाई मुद्दा अगाडि नबढाउन दबाव दिइरहेका थिए ।

कारागार र थुनुवा केन्द्रको स्थिति

कारागारको स्थिति निकै नाजुक थियो र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको थिएन भने थुनुवा केन्द्रहरूको स्थिति अभ खराब थियो । सरकारले सामान्यतया स्वतन्त्र मानव अधिकार पर्यवेक्षकहरूलाई कारागार प्रवेश गर्ने अनुमति दियो ।

कारागार व्यवस्थापन विभागका अनुसार डिसेम्बर १५ सम्ममा १०,००२ पुरुष, ७३७ महिला, बन्दी आमाबाबुका ७६ आश्रित बालबच्चा, र ६४८ विदेशी नागरिक गरी जम्मा १०,७३९ बन्दीहरू हिरासतमा थिए । सामान्यतया पुरुष र महिलाका लागि छुट्टाछुट्टै कारागारको व्यवस्था गरिएता पनि केही कारागारहरूमा धेरै बन्दीहरू भएर ठाउँको अभावमा महिला र पुरुषलाई एउटै कारागारमा तर छुट्टाछुट्टै सेलमा राखियो । जनवरीमा ओएच्सीएचआरले अवलोकन गरे अनुसार ३० जना बन्दी राख्ने क्षमता भएको कास्की जिल्ला प्रहरी कार्यालयको थुनुवा राख्ने सेलमा करिब १०० जना थुनुवाहरू राखिएका थिए । सरसफाईको पर्याप्त व्यवस्था गरिएको थिएन र गम्भीर अवस्थाका थुनुवाहरूका लागि राम्रो स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध थिएन ।

बाल अपराधी थुनुवा केन्द्रको सुविधाको अभावमा बालबालिकाहरूलाई कहिलेकाही वयस्क कैदीसँगै राखियो र कैद काटिरहेका कैदीका छाराछोरीहरूलाई उनीहरूसँग रहन दिइयो ।

हाल सरकारद्वारा सञ्चालित एउटा मात्र बाल सुधार गृह भक्तपुरको सानो ठिमीमा अवस्थित छ । कारागार व्यवस्थापन विभागका अनुसार पुर्पक्षपूर्वका बालबालिकाहरूलाई देशमा भएको एउटै बाल सुधार गृहमा पठाइन्छ, र उनीहरूलाई दोषी ठहरिएका बन्दीहरूसँग राखिदैन । पुर्पक्षपूर्वको प्रयोजनको लागि पर्याप्त ठाउँको अभावका कारण पुर्पक्षपूर्वका वयस्क थुनुवाहरूलाई दोषी ठहरिएका बन्दीहरूसँग राखियो ।

बन्दी र थुनुवाहरू भेट्न आउने व्यक्तिहरूलाई न्यायोचित पहुँच दिइयो र धार्मिक अवसरहरू मनाउन दिइयो । बन्दीहरूले उजूरी गर्न पाउने प्रक्रियाहरूको व्यवस्था गरिएको थियो तर उजूरी बारे गैरसरकारी संस्था वा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले जानकारी पाएको अवस्थामा मात्र अधिकारीहरू उजूरी उपर शिघ्र कार्यवाही प्रक्रिया चलाउथे ।

सरकारले सामान्यतया राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, आईसीआरसी र ओएच्सीएचआरलाई पूर्व सूचना बिना कारागार तथा सैनिक र प्रहरी हिरासतमा राखिएका थुनुवाहरूलाई भेट्ने अनुमति दियो । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई सरकारी कारवाहीको लागि अनुमति लिने अधिकार भएता पनि सरकारले आयोगको हस्तक्षेप गर्न पाउने अधिकारलाई इन्कार गर्दै रह्यो ।

(घ) स्वेच्छाचारी पकाउ वा थुना

कानूनले स्वेच्छाचारी पकाउ र थुनालाई निषेध गरेको छ, तर सुरक्षा फौजले वर्षभरि स्वेच्छाचारी पकाउहरू गरे । प्रहरीले अभियुक्तहरूलाई गैरकानूनी रूपमा प्रायः प्रमुख जिल्ला अधिकृत (प्रजिअ) र सहायक प्रजिअको आदेशमा थुनामा राखी (अर्थात् कानूनी सल्लाहकारको व्यवस्था बिना र खाना,

औषधी तथा पर्याप्त सुविधाहरू विना) ४८ घण्टासम्म अभियुक्तलाई थुनामा राख्न पाउने आफ्नो अधिकारको नियमित रूपमा दुरुपयोग गरिरहे। प्रजिअहरूले प्रहरीलाई सानातिना उल्लङ्घन (जस्तै कर नतिरेको) गर्ने व्यक्तिहरूलाई पकाउ गर्न आदेश दिनु कुनै नौलो कुरा थिएन र त्यस्ता धेरै आदेशहरू (जुन प्रायः मौखिक हुन्न्ये) को अभिलेखिकरण भएनन् र ती कार्यहरू राजनीतिबाट अभिप्रेरित देखिन्न्ये।

प्रहरी तथा सुरक्षा संयन्त्रको भूमिका

नेपाल प्रहरी देशमा शान्ति र अमन चयन कायम गर्नको लागि जिम्मेवार निकाय हो र सशस्त्र प्रहरी बलले सहायकको भूमिका खेल्दछ। माओवादी र तराईका सशस्त्र समूहहरूको संलग्नता भएको धेरैजसो हिंसाका घटनाहरूमा प्रहरी छेउ लागेर बस्यो। वर्षभरि थुप्रै त्यस्ता घटनाहरू भए जसमा प्रहरीले मानिसहरूलाई गैरकानूनी कामको लागि प्रकाउ गच्यो तर राजनीतिक नेताहरूले बेलाबखत नेपाल प्रहरीलाई थुनुवाहरूको रिहाईको लागि दबाब दिए।

नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल र नेपाली सेनाका मानव अधिकार हननका कार्यहरू हेर्ने सेलहरू भएता पनि सो सेलहरू मुद्दाहरूको अनुसन्धानमा भन्दा तालिम र क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरूमा सीमित थिए। भ्रष्टाचार र दण्डहीनता समस्याकै रूपमा रहे। नेपाल प्रहरी सामान्यतया निःशस्त्र हुन्छ र गैरआतङ्ककारी आपराधिक व्यवहारलाई रोक्ने वा अनुसन्धान गर्ने भूमिका निभाउदछ।

जिल्ला स्तरमा नेपाल प्रहरीले माथिल्लो निकायको निर्देशन विना नै काम गच्यो जसले गर्दा कानून लागू गर्ने कुरामा आफैले निर्णय गर्ने अवस्था आयो। प्रहरी दुर्व्यवहार र घुसखोरीका थुप्रै घटना देखिने क्रम जारी रह्यो। नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल र नेपाली सेनासँग सुरक्षा फौजबाट हुने दुर्व्यवहार अनुसन्धान गर्ने संयन्त्रहरू छन् तर अनुसन्धानहरू आन्तरिक हुने र पूर्ण रूपमा पारदर्शी नहुने गर्दछन्।

पकाउ प्रक्रिया र थुनामा रहँदा गरिएको व्यवहार

कानूनले किटान गरे अनुसार सुरक्षा र लागु औषधको हननको शङ्का भएका मुद्दाहरूमा बाहेक अधिकारीहरूले कुनै पनि व्यक्तिलाई पकाउ गर्नु पूर्व पकाउ पूर्जी प्राप्त गर्नुपर्छ र पकाउ गरेको व्यक्ति विरुद्ध पकाउ गरेको २४ घण्टा भित्र मुद्दा दायर गर्नुपर्छ वा रिहा गर्नुपर्छ। थुनुवाहरूलाई पकाउ भएको कैयौं दिन पश्चात् पनि गैरकानूनी थुनामा राखिएका केही घटनाहरू अझै पनि थिए।

यदि अदालतले थुनालाई मान्यता दिएको खण्डमा कानूनले प्रहरीलाई थुनुवालाई २५ दिनसम्म थुनामा राख्नी अनुसन्धान पूरा गर्न र चाहिएमा सात दिन थप्न अधिकार दिएको छ तर प्रहरीले कहिलेकाही थुनुवाहरूलाई बढी समय थुनामा राख्ने। केही मुद्दाहरूमा सर्वोच्च अदालतले पकाउ परेको २४ घण्टा भित्र अदालतसमक्ष उपस्थित नगराइएका थुनुवाहरूलाई रिहा गर्न आदेश दियो। शरणार्थी लगायतका केही विदेशीहरूले धरौटीमा छुटन गाह्नो भएको बताए। अन्तरिम संविधानले अभियोग दर्ता नभइसकेको अवस्थामा पनि थुनुवालाई आफ्नो रोजाईको वा राज्यद्वारा बन्दोवस्त गरिएको वकिल राख्न पाउने व्यवस्था गरेको छ तर थोरै थुनुवाहरूसँग मात्र आफ्नै वकिल राख्न सक्ने क्षमता थियो।

थुनुवाहरूसँग उनीहरूलाई आफ्ना परिवारका सदस्यले भेट्न पाउने कानूनी अधिकार छ । तर व्यवहारमा भने प्रहरीले कारागार पिच्छे फरक आधारमा पहुँच दिए । धरौटीमा छुट्न सक्ने व्यवस्था भए पनि धरौटी रकम अधिकांश नागरिकहरूका लागि निकै नै ठूलो थियो । पुर्पक्षका लागि राखिने थुनाको अवधि प्रायः अदालती कारवाही र कसुर ठहर पछि हुने अवधि भन्दा बढी हुने गच्यो । पुर्पक्षका लागि राखिने थुनाको अवधिलाई कसुर ठहर पछि दिइएको अवधिबाट कटाइयो ।

सार्वजनिक सुरक्षा ऐन बमोजिम सुरक्षा बलहरूले त्यस्ता व्यक्तिलाई पक्न सक्दछन् जसले आन्तरिक सुरक्षा र शान्ति, अरु देशसँगको सौहार्द सम्बन्ध तथा नागरिक नागरिक बीचको तथा वर्ग र धर्म बीचको सम्बन्ध खलबल गर्ने कार्य गर्दछन् । सरकारले १२ महिनासम्म नागरिकलाई बिना अभियोग निवारक नजरबन्दमा राख्न सक्तछ, जबसम्म सो थुनाले सार्वजनिक सुरक्षा ऐनका प्रक्रियात्मक आवश्यकताहरूको पालना गरेको हुन्छ । सार्वजनिक सुरक्षा ऐन बमोजिम अदालतको निवारक नजरबन्दमा कुनै वास्तविक कानूनी भूमिका हुँदैन ।

सार्वजनिक अपराधसम्बन्धी ऐन लगायतका अन्य कानूनले अभियोग बिना २५ दिनसम्म थुनामा राख्न पाउने अधिकार दिएको छ । यस ऐनले शान्ति खल्बत्याउने, तोडफोड, हूलदड्गा र भगडा जस्ता अपराधलाई समेट्दछन् । मानव अधिकार अनुगमनकर्ताहरूले प्रजिअसँग चाहिनेभन्दा बढी विवेकाधीन अधिकार रहेकोमा चिन्ता जाहेर गरे । प्रहरीले नागरिकहरूलाई बारम्बार यस ऐन अन्तर्गत पक्राउ गच्यो र बिना अभियोग छोटो समयको लागि थुनामा राख्यो ।

एड्भोकेसी फोरमका अनुसार केही घटनाका थुनुवाहरूलाई कानूनले दिएको २४ घण्टा समयावधि पछि मात्र न्यायिक निकायसमक्ष प्रस्तुत गरियो र भनिन्छ थुनुवालाई गरिएको कुटपिटको घाउ निको हुनको लागि सो समय लिइएको हो ।

प्रहरीले पक्राउ पछि थुनुवाहरूलाई थुनामा राख्न निजी घरहरूको प्रयोग गरेको कुरामा गैरसरकारी संस्थाहरूले आपत्ति प्रकट गरे ।

(ड) निष्पक्ष सार्वजनिक सुनुवाईबाट बच्न्त

कानूनले स्वतन्त्र न्यायपालिकाको व्यवस्था गरेको छ, तर अदालतहरू राजनैतिक दबाव, घुसखोरी र धम्कीको जोखिम भेल्दै रहे ।

सर्वोच्च अदालतसँग संसदले पारित गरेको विधेयक संविधानसम्मत भए नभएको पुनरावलोकन गर्ने अधिकार छ । पुनरावेदन र जिल्ला अदालतहरूले धेरै मुद्दाहरूमा स्वतन्त्रता र निष्पक्षता प्रदर्शन गरे तर पनि कहिलेकाही उनीहरू राजनीतिक दबावबाट प्रभावित रहे ।

न्याय प्रणालीमा तीन तह छन् : जिल्ला अदालत, पुनरावेदन अदालत र सर्वोच्च अदालत । प्रधानमन्त्री अध्यक्ष रहेको संवैधानिक परिषदले सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीसको मनोनयन गर्दछ । संसदीय विशेष सुनुवाई समिति समक्ष परामर्श सुनुवाई भइसकेपछि अध्यक्षले निजलाई प्रधान न्यायाधीस नियुक्त गर्न सक्छन् । परामर्श सुनुवाई पछि प्रधान न्यायाधीसले न्याय परिषदको सिफारिशमा सर्वोच्च

अदालतका अन्य न्यायाधीसहरूको नियुक्ति गर्दछन् । परिषद न्यायाधीसहरूलाई कार्यभार सुम्पिन र अनुशासकीय कार्यवाही तथा प्रशासनिक कामका लागि जिम्मेवार हुन्छ । भ्रष्टाचारका मुद्दामा विशेष अदालतको क्षेत्राधिकार रहेको छ, तर अन्य मुद्दाहरू भने जिल्ला अदालतले हेर्दछ ।

न्याय प्रशासनमा ढिला सुस्ती एक जटिल समस्या रहयो । डिसेम्बर १५ सम्ममा सर्वोच्च अदालतसँग १०,०२३ मुद्दाहरू बक्यौता थिए । वर्षभरिमा यी बक्यौता मुद्दाको स्थितिमा सुधार भएको संकेत थिएन ।

मुद्दा प्रक्रिया

कानूनले कानूनी सल्लाहाकार राख्न पाउने अधिकार, कानूनको नजरमा समान सुरक्षा, ऐउटै कसूरमा ऐउटै व्यक्तिलाई दुईपटक मुद्दा चलाउन नपाइने, भूतलक्षी कानूनको प्रयोगबाट सुरक्षा, र सार्वजनिक सुनुवाईका व्यवस्थाहरू प्रदान गरेता पनि केही सुरक्षा र भन्सारसम्बन्धी मुद्दाहरूमा बाहेक यी अधिकारहरू समान रूपमा प्रयोग भएनन् । मानव बेचबिखन र लागु औषध ओसारपसार जस्ता केही मुद्दाहरू बाहेक जसमा प्रमाणको भार प्रतिवादी माथि हुन्छ, प्रतिवादीहरूसँग निर्दोषीताको अनुमानको अधिकार हुन्छ । न्यायाधीसहरूले मुद्दाको किनारा लगाउँछन्, न्यायमण्डलीको व्यवस्था छैन । सफाई लगायत तल्लो अदालतका सम्पूर्ण निर्णयहरूमाथि पुनरावेदन हाल्न मिल्छ । मुद्दाहरूको लागि अन्तिम आश्रय सर्वोच्च अदालत हो । कानूनले थुनुवालाई कानूनी प्रतिनिधित्वको तथा अदालतद्वारा नियुक्त वकील, सरकारी वकील वा निजी वकील राख्न पाउने अधिकार प्रदान गरेको छ । तर सरकारले निवेदन गरेकालाई मात्र कानूनी सल्लाहाकारको व्यवस्था गच्छो । आफ्ना अधिकारहरूका बारे जानकारी नभएका व्यक्तिहरू कानूनी प्रतिनिधित्वबाट बञ्चित हुनसक्दछन् । प्रतिरक्षा वकीलहरूले अभियोक्ताहरूलाई जिरह गर्नसक्छन् । कानून अनुसार प्रतिरक्षा वकीलहरूसँग सरकारसँग भएका प्रमाण माथि पहुँच गर्ने अधिकार हुन्छ तर उनीहरूलाई त्यस्तो किमिमको पहुँच प्राप्त गर्न निकै कठीन पच्यो ।

सैनिक व्यक्ति संलग्न मुद्दामा सैनिक अदालतले सैनिक संहिता अन्तर्गत फैसला गर्दछन् र त्यस्तो संहिताले सैनिक व्यक्तिलाई गैरसैनिक सरह अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । नागरिकसँग सम्बन्धित हत्या वा बलात्कारका मुद्दामा बाहेक सैनिक व्यक्तिहरू विरुद्धको मुद्दा नागरिक अदालतमा चल्दैन । नेपाली सेनाले द्वन्द्वका बेला सुरक्षा फौजद्वारा भएका मानव अधिकार हननका मुद्दाहरू नागरिक अदालतमा सुनुवाई गर्नुहुँदैन भन्ने तर्क राखेको छ । नेपाली सेनाले गरेको यस्तो कानूनको व्याख्यासँग मानव अधिकारकर्मीहरू सहमत छैनन् र सर्वोच्च अदालतका निर्णयहरूसँगत पनि छैन । सैनिक अदालतले सैन्य सेवासँग सम्बन्धित मुद्दा भएता पनि साधारण नागरिक माथि मुद्दा चलाउन पाउँदैन र त्यस्ता मुद्दाहरू नागरिक अदालतबाट नै हेरिनुपर्दछ ।

सम्बन्धित निकायहरूले आतङ्कवाद वा देशद्रोहसम्बन्धी मुद्दाहरू देशद्रोहसम्बन्धी ऐन अन्तर्गत चलाउन सक्छन् । यस्ता मुद्दाहरू विशेष रूपमा खडा गरिएका अदालतमा बन्द इजलासमा सुनिन्छन् तर सन् १९९१ देखि यस्ता मुद्दाहरू सुनिएका छैनन् ।

माओवादीले सन् २००७ मा समानान्तर सरकारका संरचना र अदालतहरू विघटन गरेको बताएता पनि प्रहरी र गैरसरकारी संस्थाको प्रतिवेदन अनुसार केही जिल्लाहरूमा र खासगरी ग्रामिण क्षेत्रमा उनीहरूले आफ्नो कार्यलाई निरन्तरता दिइरहे । उनीहरूले कार्य गर्न छाडिसकेका क्षेत्रमा पनि उनीहरूले आफूले

पहिले गरेका निर्णय तथा सजायहरूको कार्यान्वयन भएको देख्ने अपेक्षा गरे । ती अदालतहरूले कानूनी प्रक्रियाको पालना गरेका थिएनन् र दुबै फौजदारी तथा देवानी मुद्दाहरू हेर्ने गर्दथे । ओएचसीएचआरका अनुसार ती अदालतहरूबाट कानूनी प्रक्रिया र स्वच्छ सुनुवाईको थोरै पनि प्रत्याभूति भएका थिएनन् ।

राजनीतिक बन्दी र थुनुवाहरू

राजनीतिक बन्दी वा थुनुवाहरू बारे कुनै जानकारी प्राप्त भएन ।

नागरिक न्यायिक प्रक्रिया र उपचार

यो वर्ष राजनीतिक नेताहरूद्वारा घुसखोरी र धम्की जस्ता सरकारी दुरुपयोगका कार्यहरु भएको आरोप आए ।

सम्पत्ति फिर्ता

माओवादीले वृहत शान्ति समझौता बमोजिम पहिले हडपेको केही सम्पत्ति फिर्ता गरे तर अन्य गैरकानूनी रूपमा हडपेको जग्गा र सम्पत्ति आफैंसँग राखे । उनीहरूले थप सम्पत्ति बलजफती लिए ।

(च) गोपनीयता, परिवार, घर वा पत्राचारमाथि स्वेच्छाचारी हस्तक्षेप

अपराधको घटना घटेको औचित्यपूर्ण आधार भएमा कानूनले प्रहरीलाई बिना पूर्जी खानतलासी र बरामद गर्ने अधिकार दिएको छ । त्यस्तो अवस्थामा दुई वा सोभन्दा बढी “असल चरित्र” भएका व्यक्तिको उपस्थितिमा खानतलासी गर्नुपर्दछ । यदि प्रहरी अधिकृतलाई शड्कास्पद व्यक्तिसँग भौतिक प्रमाण भएको औचित्यपूर्ण आधार भएको लागेमा सो प्रहरी अधिकृतले अर्को प्रहरी कार्यालयलाई लिखित निवेदन पेश गर्नुपर्दछ र व्यक्ति वा स्थानको खानतलासी गर्दा कम्तीमा पनि प्रहरी सहायक निरीक्षक तहको अर्को अधिकृत उपस्थित हुनुपर्दछ ।

सुरक्षा अधिकारीहरूले बेलाबेलामा देशका विभिन्न भागहरूमा सवारी रोकी गाडी र शरीरको खानतलासी लिन्थे ।

फेब्रुवरी २५ मा सर्वोच्च अदालतले सरकार र निजी क्षेत्रलाई सुत्केरी विदाको सम्बन्धमा आमाहरूलाई उनीहरूको बालबच्चाको संख्याको आधारमा भेदभाव नगर्न आदेश दियो ।

नागरिकलाई पुनर्वास गर्न सरकारले जबर्जस्ती गरेको कुनै रिपोर्ट आएन । माओवादीको जबर्जस्ती चन्दा असुली, भर्ती वा प्रतिशोधबाट बच्न भागेका केही व्यक्तिहरू घर फर्क्न सकेनन् ।

वाइसीएलले बेलाबखत गैरकानूनी रूपमा व्यवासायहरू, नागरिकका घरहरू तथा सम्पत्तिको जबर्जस्ती खानतलासी गन्यो । जनवरी २२ मा वाइसीएलका सदस्यहरूले चितवनको एक होटलमा छापा मारी

“अवैध” क्रियाकलापमा संलग्न भएको भन्दै १३ जना जोडीलाई प्रहरी समक्ष बुझाए । प्रहरीले ती जोडीहरूलाई पछि छोडिए र प्रजिअले वाइसीएलको कार्यलाई “निन्दनीय” घोषणा गर्यो ।

(छ) आन्तरिक द्वन्द्वमा अत्यधिक बल र अन्य दुरुपयोग

तराईमा निरन्तर द्वन्द्व कायम रह्यो । कैयौ संख्यामा सशस्त्र समूहहरू जसमध्ये धेरैजसो जातीयतामा आधारित थिए एक आपसमा र स्थानीय जनतासँग भडप गरे । प्रहरीले पूर्ण रूपमा शान्ति र अमनचयन कायम गर्न सकेन । वर्षभरि नै माओवादीका सदस्य, माओवादी सम्बद्ध वाइसीएल र अन्य जातीयतामा आधारित स-साना तराईका समूहहरूले बारम्बार हिंसा, जबर्जस्ती चन्दा असुली र धम्की दिने काम गरिरहे ।

फेब्रुवरी ६ मा धनुषा जिल्लाको जनकपुरमा जिल्ला अदालत अगाडि एउटा आइईडी विष्फोट भयो र फेब्रुवरी ७ मा पर्सा जिल्लाको वीरगञ्जमा दुईवटा आइईडी विष्फोट भयो । जनकपुरको एउटा मन्दिर नजिक प्राप्त अर्को आइईडी नेपाली सेनाको विष्फोटक पदार्थ किनारा लगाउने टीमले निस्कृय पार्यो । मार्च २८ मा बाँके जिल्लाको नेपालगञ्ज स्थित माओवादी पार्टी कार्यालयमा एउटा आइईडी विष्फोट हुँदा एक बालक सहित तीनजना घाइते भएका थिए ।

मानविय मामिला सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघको कार्यालय (ओसीएच्‌ए) का अनुसार भूमिगत समूह संयुक्त जातीय मुक्ति मोर्चाका धम्कीका कारण असुरक्षा महशुस भएको भन्दै देशका विभिन्न भागका जिविस सचिवहरूले राजिनामा गरे । गाउँहरूमा समानान्तर प्रशासन स्थापना गर्ने भन्दै मोर्चाले सचिवहरूको राजिनामा मागेका थिए । जनवरी देखि २३ जिल्लाका १,२३९ जिविस सचिवहरूले धम्की प्राप्त गरे जसको फलस्वरूप ११ जिल्लाका ५१४ जिविस सचिवहरूले राजिनामा दिए । स्थानीय प्रशासन अधिकारीहरूले राजनीतिक दल तथा अन्य सम्बन्धित पक्षहरूसँग कुराकानी गरी सचिवहरूलाई आफ्नो राजिनामा फिर्ता गर्न अनुरोध गर्ने जनाए ।

हत्या

जुन २६ मा हिन्दू युवा संघका सभापति काशीनाथ तिवारीको वीरगञ्जमा हत्या भयो । सातजना माओवादी कार्यकर्ता विरुद्ध उजूरी पन्यो । तर जिल्लाका माओवादीहरूले घटनामा आफ्नो संलग्नता नरहेको जनाए ।

जुलाई ९ मा ओखलढुङ्गाका एमाले जिल्ला नेता छ्वी लाल कार्कीको एक अज्ञात समूहद्वारा हत्या भयो । एमालेले हत्याको दोष माओवादी माथि लगायो । अगष्ट २० मा क्याम्पेन फोर ट्यूमन राइट्स एण्ड सोसल ट्रान्सफोर्मेशन नेपाल र जोइन्ट फोरम फोर ट्यूमन राइट्सद्वारा तयार पारिएको संयुक्त प्रतिवेदनले हत्या राजनीति र पारिवारिक प्रतिस्पर्धाका कारण भएको निष्कर्ष निकाल्यो ।

सन् २००७ मा जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा-गोईत समूहका कार्यकर्ताहरूद्वारा गरिएको रामबाबु शर्मा न्यौपानेको हत्याबारे केही प्रगति हुन सकेन ।

बाल सैनिक

सन् २००६ को हतियार र सेना व्यवस्थापन अनुगमन सम्बन्धी सम्फौताले १८ वर्ष मुनिका बालबालिकालाई कतै तर्फबाट पनि सेनाको रूपमा प्रयोग गर्न निषेध गरेको छ । साथै माओवादीले प्रमाणीकरण प्रक्रियामा बाल सैनिकका रूपमा पत्ता लागेका माओवादी सैनिकलाई निर्मुक्त गर्ने सहमति जनाए । जनवरी ७ मा माओवादी सैनिकले माओवादी सैनिक शिविरमा रहेका २,९७३ बाल सैनिकहरूलाई आधिकारिक रूपमा रिहाइ गर्ने प्रक्रिया शुरू गयो । रिहाइ प्रक्रिया फेब्रुवरी ९ मा सकियो । माओवादी लडाकु समूहहरूले भूतपूर्व बाल सैनिकलाई पुनः भर्ती नगरुन् तथा नयाँ बाल सैनिक भर्ती गर्ने प्रयास नगरुन् भनी निश्चित गर्न ओएच्सीएच्आर र संयुक्त राष्ट्र संघ बाल कोषले वर्षभरि भूतपूर्व बाल सैनिकको अनुगमन गयो ।

द्वन्द्वसम्बन्धी अन्य ज्यादती

माओवादी र माओवादीसँग आबद्ध संस्थाहरूबाट वर्षभरि नै वृहत शान्ति सम्फौताको प्रतिकूल हुने गरी ज्यादतीका कार्यहरू जारी रह्यो । माओवादीले व्यापारी, कामदार, साधारण नागरिक र गैरसरकारी संस्थाहरूबाट लगातार जबर्जस्ती रकम असुली गरी नै रहे । व्यक्ति र संस्थाले रकम दिन इन्कार गरे वा असमर्थ भए माओवादीले हिंसाद्वारा प्रतिशोध गर्ने वा हिंसाको धम्की दिने कार्य गरे ।

माओवादीले विभिन्न पटक आफ्ना राजनीतिक प्रतिद्वन्दीहरू माथि हमला गरे । ओएच्सीएचआरका अनुसार मे ६ मा वाइसीएलका कार्यकर्ताहरूले पाँचथर जिल्लामा नेपाल शिक्षक संगठनका अध्यक्ष तथा नेपाली काङ्ग्रेसका सदस्य रूप नारायण जबेगु माथि ज्यादती गरे । जबेगुले जिल्ला सदरमुकाममा शरण लिई गर्दा सो सशस्त्र समूहले उनको घर तोडफोड गरे र उनी माथि छुरी तथा गोली प्रहार गरे । गाउँवासीहरू विरोधमा उत्रिए पछि सो समूह त्यस ठाउँबाट भागे । मे ७ मा करिब १०० देखि १५० नेपाली काङ्ग्रेसका कार्यकर्ताहरूले सो घटनामा संलग्न भएको विश्वास गरिएका वाइसीएल कार्यकर्ताहरूको घर घेराउ गरे जसमध्ये एउटा घर तोडफोड गरे ।

सत्ताइस जना वाइसीएल कार्यकर्ताहरूको समूहद्वारा कालिकोट जिल्लाको नेपाली काङ्ग्रेस जिल्ला अध्यक्ष मुक्ति प्रसाद न्यौपाने माथि हमला भएको भनिएको सन् २००९ मेको मुद्दाको सम्बन्धमा कुनै प्रगति भएन ।

मे प्रदर्शनको तयारीको क्रममा माओवादीले स्थानीयवासीबाट चन्दा सङ्कलन कार्य तीव्र पार्यो र दाढ़ र बाग्लुङ्ग जिल्लामा आफ्ना कार्यकर्तालाई भिडन्त सम्बन्धी तालिम प्रदान गयो । दाढ़ जिल्लाका वाइसीएल कार्यकर्ताहरूले लाठी र खुकुरी साथ तालिम गरे । ओएच्सीएच्आरले प्राप्त जानकारी अनुसार माओवादी कार्यकर्ताहरूले राष्ट्रव्यापी मे प्रदर्शन अगाडि, प्रदर्शनको दौरानमा र प्रदर्शन सकिएपछि जनताबाट जबर्जस्ती पैसा सङ्कलन गरे । माओवादीले प्रदर्शनको दौरानमा आफूले निर्देशन दिए अनुरूप बन्द नगरिएका पसल र अन्य व्यावसाय लगायतका सम्पति तोडफाड गरेको समाचारहरू आए । लाठी बोकेका प्रदर्शनकारीहरूबाट हिंसाको डरले धेरैजना “चन्दा” दिन बाध्य बने । मे १० र १२ मा मेगु र अछाम जिल्लाका माओवादी कार्यकर्ताहरूले स्थानीय शिक्षक र व्यावसायीहरूलाई आफ्नो

पार्टीलाई जबर्जस्ती चन्दा पैसा बुझाउन लगाए । त्यस्तै सुर्खेत जिल्लामा माओवादीहरूले गाविस सचिव र सरकारी कर्मचारीहरूलाई “सहयोग” को लागि अनुरोध गरे ।

खण्ड २ : नागरिक स्वतन्त्रताको सम्मान जसभित्र निम्न कुरा सम्मिलित छन् :

(क) वाक् तथा प्रेस स्वतन्त्रता

कानूनले वाक् तथा प्रेस स्वतन्त्रताको व्यवस्था गरेको छ । तर सरकारले कानूनलाई प्रभावकारी रूपमा लागू गर्न नसकदा त्यस्ता स्वतन्त्रताहरू कमजोर बन्न पुगे । एउटा घटनामा प्रहरीले पत्रकारहरू माथि कुटपिट गरे ।

जनताहरूले प्रायः सम्पादकलाई चिठी पठाएर तथा वेबसाइटहरूमा प्रतिक्रिया लेखेर सञ्चार माध्यममा सामालोचनात्मक प्रतिक्रियाहरू पोख्न् । सामान्यतया जनताले आफ्नो विचार स्वतन्त्र रूपमा पोख्न पाएको महशुस गरे । गृह मन्त्रालयले अश्लील ठानिएका इन्टरनेट साइटहरू माथि बन्देज लगाउने प्रयास गर्दा जनताबाट विभिन्न किसिमका प्रतिक्रियाहरू आए तथा प्रेस र वाक् स्वतन्त्रताका अधिवक्ताहरूले वाक् स्वतन्त्रताबारे चिन्ता प्रकट गरे (इन्टरनेट स्वतन्त्रता हेर्नुहोस्) ।

मार्च २१ मा दक्षिणमा पर्ने नेपाली नगर जनकपुरमा नवविवाहित दुलहीलाई एक प्रहरी अधिकारीले बलात्कार गरेको भन्दै सो व्यक्तिलाई कारवाही गरिनुपर्दछ भन्ने मागका साथ उत्रेका स्थानीयवासीको प्रदर्शनको समाचार सङ्कलन गर्न गएका १३ जना पत्रकारहरूलाई प्रहरीले कुटपिट गरे (खण्ड ६, महिला, हेर्नुहोस्) । तीनजना पत्रकारहरू सख्त घाइते भएका थिए र उपचारको लागि काठमाडौं ल्याउनु परेको थियो । नेपाल पत्रकार महासंघका अनुसार प्रहरीले पत्रकारहरूलाई बन्दुकको कुन्दाले हिर्काएका थिए र लातीले हानेका थिए । प्रहरी कारवाहीको विरोधमा महासंघले मार्च २२ र २३ मा जनकपुर र काठमाडौंमा जुलुस च्याली निकाल्यो ।

अन्तरिम संविधानले छापेको वा प्रसारण गरेको विषयवस्तुका आधारमा सञ्चारमाध्यमका लाइसेन्स खोस्न नपाउने व्यवस्था गरेको छ । सरकारको स्वामित्वमा नेपाल टीभी र नेपाल टीभी मेट्रो नामका दुईवटा टेलिभिजन स्टेशनहरू तथा एएम र एफएम दुवै सिग्नल प्रसारण गर्ने एउटा रेडियो स्टेशन थिए । रेडियो सूचनाको लागि प्राथमिक स्रोत रह्यो र १५० भन्दा बढी स्वतन्त्र रेडियो स्टेशनको प्रसारण ९० प्रतिशत भन्दा बढी जनसङ्ख्यामा पुग्यो ।

स्वतन्त्र सञ्चारमाध्यमहरू सक्रिय रहे र तिनीहरूले विभिन्न थरीका विचारहरू अभिव्यक्त गरे । विभिन्न राजनीतिक विचारधारालाई प्रतिनिधित्व गर्ने सयौं स्थानीय भाषा तथा अंग्रेजी भाषामा प्रकाशित स्वतन्त्र पत्रपत्रिकाहरू उपलब्ध थिए ।

विदेशी प्रकाशनहरू व्यापक रूपमा उपलब्ध थिए र वर्षभरि कुनै पनि विदेशी प्रकाशनलाई निषेध वा सेन्सर गरिएन । देशमा विदेशी छापा सञ्चारको उपस्थिति थियो र उनीहरू माथि देशमा रिपोर्टिङ गर्न कुनै पाबन्दी लगाइएन ।

सशस्त्र समूह र राजनीतिक दलहरूले देशभरि सञ्चारकर्मी र पत्रकारहरूलाई जानीबुझी निशाना बनाए जसको फलस्वरूप तीनजना सञ्चार माध्यमका मालिकहरू मारिए र अन्य ५० भन्दा बढी माथि आक्रमण वा धम्की दिने कार्य भयो । फेब्रुवरी देखि जुलाईका बीच ६ महिनाको अन्तरालमा तीनजना सञ्चार माध्यमका मालिकहरू मारिए । राजनीतिक दलहरूसँग आबद्ध रहेको दाबी गर्ने सशस्त्र समूह र व्यक्तिहरूले पत्रकार तथा छापाखानाहरू माथि हमला गरे । मे महिनाको राष्ट्रव्यापी प्रदर्शनका बेला माओवादी प्रदर्शनकारीहरूले पत्रकारहरूलाई धम्क्याएको र आक्रमण गरेको धेरै समाचारहरू आए । सरकारले पत्रकारलाई हमला गर्नेहरूमाथि कारवाही गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गच्छो, तर थोरै घटनाहरूमा मात्र सरकारले अपराधीहरूलाई सजाय दियो । यस दण्डहीनताका कारण अरुहरू पनि पत्रकारलाई चुप लगाउन तथा धम्की र हिंसाको प्रयोग गर्ने प्रोत्साहित बने ।

फेब्रुवरी ७ मा अज्ञात बन्दूकधारीले जमिन शाहको गोली हानी हत्या गरे । उनी समाचार तथा वर्तमान मामलासम्बन्धी लोकप्रिय च्यानल र देशको सबैभन्दा ठूलो केवल सञ्चालक कम्पनी स्पेस टाइम नेटवर्कका सभापति थिए ।

मार्च १ मा जनकपुर टुडे पब्लिकेशन्सका सभापति अरुण सिंघानियाको धनुषा जिल्ला जनकपुरमा गोली हानी हत्या भयो । दुई सशस्त्र समूह-तराई जनतान्त्रिक पार्टी (मधेश) र जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा-ले हत्याको जिम्मेवारीको दाबी गरे । प्रहरीमा एउटा जाहेरी दर्ता भएको थियो र वर्षको अन्त्यसम्म मुद्दा अनुसन्धानको क्रममा थियो ।

पत्रकारहरू माथि प्रायः अत्यधिक बलको प्रयोग भयो । उदाहरणको लागि मे १८ मा युनिटी लाइफ इन्टर्नेशनल नामको एक ठूलो स्तरको गैरकानूनी व्यावसायिक सञ्चालका कर्मचारीहरूले प्रहरीद्वारा युनिटीका कार्यालयहरू माथि भएको कडा कारवाहीको बारे समाचार सङ्कलन गर्न आएका कान्तिपुर टेलिभिजनका पत्रकार रजनिश भण्डारी र विकास अधिकारी माथि कुटपिट गरे । कुटपिटका सम्बन्धमा प्रहरीले तीनजनालाई पक्राउ गरे तर वर्षको अन्त्यसम्म घटना उपर कानूनी कार्यवाही भएको थिएन ।

जुन ३० मा एक अज्ञात समूहले प्यूठान जिल्लामा एक जना पत्रकारलाई अपहरण गच्छो । एक राजनीतिक दलको गतिविधिहरूको आलोचना गरेको कारण उनलाई अपहरण गरेको अनुमान गरिएको छ । उनलाई जुलाई १ मा मुक्त गरियो तर घटनाको सम्बन्धमा कसैलाई पक्राउ गरिएन ।

जुलाई २२ मा पाँच जना पुरुष भएको एक अज्ञात समूहले मध्यपश्चिमको दाढ जिल्लामा तुल्सीपुर रेडियोका सभापति देवी प्रसाद धिताल (हेमराजको नामले पनि चिनिने) को हत्या गच्छो । अधिकारीहरू अपराधीहरूलाई पहिचान गर्न वा पक्राउ गर्न असमर्थ भए ।

जुलाई २६ मा पूर्व राजा ज्ञानेन्द्र शाहका सुरक्षा फौजले भक्तपुरमा पूर्व राजालाई राजनीतिसम्बन्धी प्रश्नहरू सोधेको कारण पत्रकारहरू माथि हातपात गरे र उनीहरूको क्यामेराका सामग्री तोडफोड गरे ।

माओवादीले आफूसँग आबद्ध शक्तिशाली ट्रेड युनियन मार्फत पनि सञ्चारमाध्यमहरू माथि आफ्नो प्रभाव जमाए । तराई र पूर्वी पहाडी क्षेत्रमा सशस्त्र समूहहरूको धम्कीका कारण पत्रकारहरू सेल्फ-

सेन्सरशिप गर्न बाध्य भए र आफ्नो सुरक्षाको लागि त्रसित रहे । सशस्त्र समूहरू तथा राजनीतिक दलहरूले आफूलाई आपत्तिजनक लागेको पत्रपत्रिकाहरू जलाउने कार्य गरे ।

नेपाल पत्रकार महासंघका अनुसार तराईका विभिन्न सशस्त्र समूह र पहाडका तीन सशस्त्र जातीय समूहरू—किराती जनवादी वर्कर्स पार्टी, एकीकृत लिम्बुवान राज्य परिषद् र खम्बुवान—ले पत्रकारहरूबाट चन्दा असुली गरे तर पीडितहरूले आफ्नो सुरक्षाको डरले यी घटनाहरू बारे प्रहरीलाई खबर गरेनन् ।

जनवरी २२ मा नकावधारी मानिसहरूको एक समूह पत्रकार यशोदा तिम्सनाको काठमाडौँस्थित अपार्टमेण्टमा जबरजस्ती छिरे । तिम्सनाले उमा सिंहको हत्याबारे खोजी गरिरहेको जानकारीमा आएको थियो । तिम्सना घरमा नभएको थाहा पाएपछि उनीहरूले तिम्सनाको काम गर्ने व्यक्तिलाई धम्की दिए । तिम्सनाले यस विषयमा थप कदम चाल्न चाहिनन् ।

एप्रिल ९ मा मधेसी जनाधिकार फोरमका कार्यकर्ताहरूले नेपालको दक्षिणमा पर्ने वीरगञ्ज शहरमा कान्तिपुर, नागरिक र नयाँ पत्रिका दैनिक पत्रिकाहरू नष्ट गरे । उनीहरूले ती पत्रिकाहरूले आफूले आयोजना गरेको दुई दिने तराई बन्द बारे राम्ररी समाचार नछापेको आरोप लगाए ।

मे ९ मा माओवादीले काठमाडौँमा फाटोपत्रकार प्रविण महर्जन माथि आक्रमण गरे र प्रधानमन्त्रीको कार्यालय तथा अधिकांश मन्त्रालयहरू अवस्थित रहेको सरकारी भवनस्थल सिंहदरबार अगाडि माओवादी प्रदर्शन कार्यक्रमको रिपोर्टिङ गरिरहेका विभिन्न सञ्चार माध्यमका प्रतिनिधिहरूलाई सताए । महर्जनलाई टाउँकोमा लागेको चोटको लागि १३ वटा टाँका लगाउनुपन्यो । त्यस्तै माओवादी कार्यकर्ताहरूले सगरमाथा रेडियोका पत्रकार श्रुति निरौलालाई एक घण्टासम्म सताए । माओवादी कार्यकर्ताहरूले एभन्यूज टेलिभिजनका पत्रकार रविन्द्र श्रेष्ठ माथि फलामको डण्डी र लट्ठीहरूले आक्रमण गरे र उनको क्यामेरा फुटाए ।

मे २८ मा माओवादी कार्यकर्ताहरूले आफू असहमत रहेको समाचार छापेको जनाउँदै नागरिक र रिपब्लिका पत्रिकाहरू जलाए । माओवादी कार्यकर्ताहरूले आफ्नो जिम्मेवारी स्वीकार गर्न स्थानीय पत्रकारहरूलाई फोन गरे । मे २९ मा चितवन जिल्लाका माओवादी कार्यकर्ताहरूले फेरि सोही विषयलाई लिएर सोही दुई पत्रिकाका ९,५०० प्रति पत्रिकाहरू सहितको एक भ्यान माथि आगो लगाए ।

सन् २००९ जनवरीको उमा सिंह हत्याकाण्डको सम्बन्धमा थप कुनै प्रगति भएन । सिंह एफ.एम. रेडियो स्टेशन जनकपुर टुडे रेडियोका लागि महिला अधिकार सम्बन्धी र जातीय प्रथाको विरुद्ध रिपोर्टिङ गर्ने महिला पत्रकार थिईन् । महिला पत्राकार मनिका भा र टीका विष्ट विरुद्ध २००९ मा भएको दुईवटा अन्य आक्रमणको सम्बन्धमा सरकारले कुनै उल्लेखनीय जानकारी प्रदान गर्न सकेन ।

राष्ट्रले तिब्बती समुदाय माथि अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतालाई सीमित पार्यो ।

ओएचसीएचआरले प्राप्त गरेको रिपोर्ट अनुसार फेब्रुवरी १४ मा प्रहरीले तिब्बतीहरूबाट तिब्बती झण्डा बरामद गरे र काठमाडौंमा एक मैनबत्ती कार्यक्रममा उनीहरूलाई तिब्बती झण्डा भएको टी-शर्ट लाउन दिएनन् ।

इन्टरनेटमा स्वतन्त्रता

इन्टरनेटको पहुँचमा केही सरकारी बन्देज रहयो तर सरकारले इमेल वा इन्टरनेट च्याट रुममा निगरानी गरेको रिपोर्ट आएन । गृह मन्त्रालयले आफूले जारी गरेको अश्लिलता विरुद्धको आदेश उल्लङ्घन गर्नेहरू विद्युतीय प्रशारण ऐन लागू गर्ने धम्की दिएको कारण इन्टरनेट सेन्सरशिप सम्बन्धी थप चिन्ता बढेता पनि व्यक्ति वा समूहहरूले इन्टरनेट र इमेल मार्फत आफ्ना विचारको शान्तिपूर्ण अभिव्यक्ति गर्न पाए । जुन सम्ममा करिब ६२५,८०० अर्थात २.२ प्रतिशत जनताले इन्टरनेट प्रयोग गरे ।

प्राज्ञिक स्वतन्त्रता र सांस्कृतिक गतिविधि

प्राज्ञिक स्वतन्त्रता र सांस्कृतिक गतिविधिमा कुनै सरकारी बन्देज थिएन ।

देशका सञ्चार गृहहरूले सशस्त्र समूहहरूद्वारा विद्यालयका पदाधिकारीहरूको अपहरण, चन्दा असुली र धम्कीका समाचारहरू सम्प्रेषण गर्दै रहे ।

(ख) शान्तिपूर्ण भेला र संगठनको स्वतन्त्रता

कानूनले शान्तिपूर्ण रूपमा भेला हुने र संगठन गर्ने स्वतन्त्रताको व्यवस्था गरेको छ । तर सरकारले कहिलेकाहि भेला हुने स्वतन्त्रतामा बन्देज लगायो ।

भेला हुने स्वतन्त्रता

कानूनले भेला हुने स्वतन्त्रताको व्यवस्था गरेको छ र केही बन्देज बाहेक यो कुरालाई देशका नागरिक र वैधता प्राप्त वासिन्दाहरूको हकमा सम्मान गरियो । कानूनले प्रजिअलाई प्रदर्शन र दड्गाका कारण शान्त खलबलन सक्ने देखेमा कर्फ्यूको आदेश गर्न सक्ने अधिकार दिएको छ ।

ओएचसीएचआरका अनुसार नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बलले उत्तेजना र विरोधहरूलाई अत्यधिक र घातक बलद्वारा सामना गरे । उदाहरणको लागि ओएचसीएचआरका अनुसार मार्च ३१ मा महिला सुरक्षा दबाव समूहले चितवन जिल्लामा राजमार्गमा प्रदर्शन आयोजना गर्न खोज्दा समूहका नौ सदस्यहरू प्रहरीद्वारा घाइते भए । प्रहरीले समूहका १० जना सदस्यहरूलाई पकाउ गरे तर सोही साँझ विना अभियोग मुक्त गरे ।

मेमा माओवादी दलले करिब एक साता लामो राष्ट्रव्यापी बन्द आयोजना गन्यो जुन अवधिमा माओवादी प्रदर्शनकारीहरूले सडक बन्द गरे, सवारी साधनको गुडाइलाई सीमित गरे र दिनको प्रायः अवधिभर

व्यावसायहरूलाई जबर्जस्ती बन्द गर्न लगाए । सरकारले प्रदर्शनहरू हुन दिएता पनि व्यावसायिक सञ्चालक, सामान्य नागरिक र प्रदर्शनकारीहरू बीच केही भडप भए । सुरक्षा फौज प्रदर्शनकारीहरूबाट टाढा रहे ।

राष्ट्रले तिब्बती समुदाय माथि भेला हुने स्वतन्त्रतालाई सीमित पार्यो ।

मार्च ९ र १० मा नेपाल प्रहरी र शसत्र प्रहरी बलले चीन विरुद्ध तिब्बतमा भएको तिब्बती विद्रोहको ५१ औं स्मृति दिवसको अवसरमा प्रदर्शन आयोजना गर्ने २८ जना तिब्बतीहरूलाई पकाउ गन्यो । जुलाई ६ मा प्रहरीले विभिन्न स्थानमा सुरक्षा जाँच पोष्ट खडा गरी काठमाडौंमा दलाई लामाको जन्मदिन मनाउन जान लागेका तिब्बती समुदायका मानिस तथा अन्य सवारी साधनलाई रोके । सय भन्दा बढी व्यक्तिलाई ललितपुर जिल्ला प्रहरी कार्यालयको हिरासतमा राखिएको समाचार आयो । अक्टोबर ३ मा केन्द्रीय तिब्बत प्रशासनले सञ्चालन गरेको चुनावको क्रममा सरकारले काठमाडौंका कम्तीमा तीन स्थानबाट मतदान बाकस वरामद गन्यो । वर्षको अन्त्य सम्ममा ती बाकसहरू सरकारकै पकडमा थियो ।

संगठनको स्वतन्त्रता

कानूनले संगठनको स्वतन्त्रताको व्यवस्था गरेको छ र सरकारले सामान्यतया व्यवहारमा यस अधिकारको सम्मान गन्यो ।

(ग) धर्मको स्वतन्त्रता

धार्मिक स्वतन्त्रतासम्बन्धी पूर्ण जानकारीका लागि कृपया २०१० अन्तर्राष्ट्रिय धार्मिक स्वतन्त्रतासम्बन्धी प्रतिवेदन www.state.gov/g/drl/irf/rpt मा गई हेर्नुहोस् ।

(घ) घुमफिर गर्न पाउने स्वतन्त्रता, आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरू, शरणार्थीहरूको सुरक्षा र राज्यविहिन व्यक्तिहरू

कानूनले देशभित्र घुमफिर गर्न कानूनी रूपमा सीमित गरेको धेरैजसो शरणार्थीहरू बाहेकलाई घुमफिर गर्न पाउने स्वतन्त्रताको व्यवस्था गरेको छ । शरणार्थीहरूको घुमफिरमा असमान तवरले प्रतिबन्ध लगाइयो । तिब्बतीहरूलाई भूटानी शरणार्थीहरूलाई भन्दा बढी प्रतिबन्ध लगाइयो । सरकारले शरणार्थीसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय उच्चायोगको कार्यालय (यूएनएचसीआर) र अन्य मानव कल्याणकारी संस्थाहरूलाई आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरू, शरणार्थीहरू, फर्केका शरणार्थीहरू, राज्यविहिन व्यक्तिहरू र सरोकारका अन्य व्यक्तिहरूको सुरक्षा र सहायताको लागि पूर्ण रूपमा सहयोग प्रदान गरेन । सन् २००९ को विपरित सरकारले देश भित्रिएका नयाँ तिब्बतीहरूलाई यूएनएचसीआर समक्ष हस्तारन्तरण गर्नुको सट्टा आफ्नो हिरासतमा राख्यो ।

राजनीतिक विषयहरूमा ध्यानाकर्षण गर्न जबरजस्ती यातायात बन्द जस्ता कार्यहरू गरी विभिन्न राजनीतिक समूहहरूले देशभित्र घुमफिरको स्वतन्त्रतालाई सीमित पारे । अधिकांश बन्दहरूको आक्षान तराईका जातीय समूहहरूले गरे ।

कानूनले जबर्जस्ती निर्वासनलाई निषेध गरेको छ र यो वर्ष त्यस्तो घटना भएन । सरकारले नागरिकहरूलाई देश बाहिर बसाइँसराई गर्न र विदेशमा भएकालाई देश फर्कन अनुमति दियो र राजनीतिक कारणले कसैको नागरिकता खोसेन ।

आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरू

सरकार र माओवादीले १० वर्षे जनयुद्ध पश्चात् स्वैच्छिक रूपमा आफ्नो घर फर्कन चाहने विस्थापितहरूलाई सुरक्षा र सम्मानका साथ घर फर्कन सहयोग गर्ने सहमति गरेता पनि व्यवहारमा सो सहमति लागू भएन । यूएनएचसीआर, ओएचसीएचआर र संयुक्त राष्ट्रसंघ विकास कार्यक्रम जस्ता विभिन्न संयुक्त राष्ट्र संघीय संस्थाहरूले अन्तर्राष्ट्रिय नीति सङ्गतका आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरूसम्बन्धी नीति तयार गर्न सरकारसँगको कार्य जारी राखे । नागरिक समाज र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले देशमा ७०,००० जना सम्म आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरू रहेको अनुमान गरे । शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले सन् १९९६ देखि २००६ सम्म ७८,६८९ व्यक्तिहरू विस्थापित भएको हुनसक्ने अनुमान लगायो । तराई क्षेत्रमा भएको अशान्तिका कारण यस वर्ष विस्थापितहरूको संख्या अझ बढ्यो ।

सरकारले नर्वेंजियन रेफ्यूजी काउन्सिल, आईसीआरसी, क्यारिटास, ईन्टरनेशनल रिलीफ एण्ड डिभेलपमेण्ट र एक्शन एड नेपाल जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूलाई आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरूको सहयोगका लागि कार्यक्रमहरू थालनी गर्न अनुमति दियो । मध्यम तथा तल्लो जातका विस्थापितहरूले पर्याप्त बासस्थान तथा खाना प्राप्त गर्नबाट बढी कठिनाई भोग्नुपर्यो । संयुक्त राष्ट्रसंघीय संस्थाहरू र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूका अनुसार विस्थापितलाई घर फर्काउनमा मुख्य बाधकका रूपमा माओवादीबाट बदलाको डर, स्थानीय माओवादी कमाण्डरले विस्थापितलाई घर फर्कन दिनबाट इन्कार र विस्थापित तथा उनीहरूको घर जग्गा कब्जा गरेर बसेकाहरू बीचको द्वन्द्व नै रहे । नेपाल आईडीपी वर्किङ्ग ग्रुपका अनुसार प्राय विस्थापितहरू घर फर्कन नचाहनुको कारण कमजोर सुरक्षा मात्र नभई मुख्यगरी घरजग्गा र रोजगारीका अवसरहरू जस्ता आर्थिक समस्याहरू हुन् ।

द्वन्द्वका बेला मारिएका वा विस्थापित भएका व्यक्तिका बालबालिकाले माओवादीबाट बदलाको डर वा द्वन्द्वका बेला बेपत्ता भएका परिवारका सदस्यको मृत्यु भएको यकिन गर्न नसकेका कारण सरकारद्वारा प्रदान गरिने सुविधाहरूका लागि स्थानीय अधिकारीहरू समक्ष नाम दर्ता गर्न सकेनन् । क्यारिटासका अनुसार सरकारले द्वन्द्व पश्चात् का विस्थापितहरूको बसाइँसराईलाई सहयोग वा अनुगमन गर्ने तर्फ निकै कम प्रयास गर्यो ।

शरणार्थीहरूको सुरक्षा

सरकारले सन् १९५१ को शरणार्थीको स्थितिसम्बन्धी महासन्धी तथा शरणार्थीको स्थितिसम्बन्धी सन् १९६७ को प्रोटोकलमा हस्ताक्षर गरेको छैन र संघीय कानूनले राजनीतिक शरण वा शरणार्थी स्थिति दिने कुराको व्यवस्था गरेको छैन । सरकारले बनाएका तदर्थ प्रशासनिक नीतिले भूटानी र तिब्बती शरणार्थीलाई केही सुरक्षा प्रदान गरेको छ ।

सरकारले करिब ७५,००० जना भूटानी शरणार्थीहरू माथि आधिकारिक रूपमा घुमफिरको स्वतन्त्रतामा बन्देज लगाएता पनि सो बन्देजलाई राम्ररी कार्यान्वयन गरेन । सन् २००७ मा सरकारले भूटानी शरणार्थीहरूको तेस्रो राष्ट्रमा पुनःस्थापनाको लागि अनुमति प्रदान गन्यो । पुनःस्थापनाको कार्य शुरु भए दिखि ४०,००० जना भन्दा बढी भूटानी शरणार्थीहरू पुनःस्थापित भईसकेका छन् ।

सन् १९८९ पछि देश छिरेका तिब्बतीहरूलाई सरकारले शरणार्थीको रूपमा पहिचान गरेको छैन । तत्पश्चात् आएका अधिकांश तिब्बतीहरू भारत तर्फ प्रस्थान गरेका छन् तर ती मध्येका अज्ञात संख्याका तिब्बतीहरू नेपालमा रहे वा भारत भ्रमण पछि नेपाल फर्के । सन् २००८ मा चीनले आफ्नो सीमा सुरक्षा तथा आन्तरिक घुमफिरको स्वतन्त्रतामा थप कडाई गरेपछि नेपाल मार्फत अन्य राष्ट्र प्रस्थान गर्ने तिब्बतीहरूको संख्या उल्लेखनीय मात्रामा घट्यो । मे ११ मा सरकारले युएनएचसीआरलाई अध्यागमन विभागले व्यक्तिगत मुद्दाहरूमा पूरा छानबीन नगरेसम्म नयाँ आगमनहरूलाई वैरगमन अनुमति जारी नगर्ने सुचना दियो । युएनएचसीआरसँग सम्झौता भएपछि सरकारले पुनः वैरगमन अनुमतिहरू जारी गर्न शुरु गन्यो ।

रिपोर्टहरू अनुसार चिनियाँ सीमा बलद्वारा नेपाली सीमा भित्र आएर सताउने क्रम जारी रह्यो । एक विश्वसनीय रिपोर्ट अनुसार अगष्ट ३ वा ४ मा चिनियाँ प्रहरीले नेपाल सीमाना भित्र प्रवेश गरी तीन तिब्बती व्यक्तिहरूलाई पकाउ गरे । सशस्त्र सुरक्षा बलले सीमा क्षेत्रमा भेटाएका तिब्बती शरणार्थीहरूलाई महत तथा सुरक्षा प्रदान गरेका धेरै घटनाहरू आए तर पहिलो पटक आएका तिब्बतीहरूलाई सीमा तर्फ फिर्ता पठाउने र/वा नेपालभित्र गैरकानूनी प्रवेश गरेको आरोपमा हिरासतमा राख्ने गरेको घटनाहरू पनि आए । जुनको शुरु तिर चार नावालिग लगायत सात तिब्बतीहरू आफूहरूलाई खोजिरहेको चिनियाँ प्रहरीलाई छल्न जड्गलमा लुकेको घटना प्रकाशमा आयो ।

व्यवहारमा सरकारले शरणार्थीहरूलाई देश निकाला गरी त्यस्ता राष्ट्रहरूमा फिर्ता हुनबाट पूर्ण संरक्षण प्रदान गरेन जसको फलस्वरूप शरणार्थीको वर्ण, धर्म, राष्ट्रियता, कुनै सामाजिक समूहमा सदस्यता, वा राजनीतिक विचारधाराका कारण उनीहरूको जीवन वा स्वतन्त्रतामाथि खतरा पैदा हुनसक्यो । जुनमा तीन तिब्बतीहरूलाई जबर्जस्ती फिर्ता पठाईयो जुन सन् २००३ पश्चात्को पहिलो थियो । युएनएचसीआरलाई प्राप्त रिपोर्टहरू अनुसार चीन फिर्ता पठाईएका तीन मध्ये दुई जना तिब्बतीहरू हाल कारागारमा छन् ।

देशमा रहेका धेरै तिब्बतीहरूसँग आवासको लागि कानूनी हैसियत थिएन । सन् १९९० पछि आउनेहरू तथा उनका नेपालमा जम्मेका बालबालिकासँग न त कानूनी हैसियत नै थियो न त कागजात थियो ।

शरणार्थीका रुपमा दर्ता भएकाहरूसँग देश भित्र रहन पाउने बाहेक अर्को कानूनी अधिकार थिएन र कानूनी हैसियत भएका तिब्बतीका नेपाल जन्मिएका बालबालिकासँग प्रायः अवस्थामा कागजात थिएन । तिब्बती शरणार्थीहरूलाई उच्च शिक्षा हासिल गर्ने, व्यावसायमा स्वामित्व वा लाइसेन्स प्राप्त गर्ने, वा जन्म, विवाह र मृत्युका लागि कागजात बनाउने लगायतका कानूनी कार्यहरूका लागि कानूनी हक थिएन तर घुस खुवाएमा ती कार्यहरू सम्भव हुन्ये ।

प्रहरी र अन्य स्थानीय अधिकृतहरूद्वारा दैनिक कार्यमा व्यस्त तिब्बतीहरू माथि सताउने काम भएको धेरै रिपोर्टहरू आए । प्रहरीले बेलाबेलामा विना उद्देश्य लामाहरू लगायत तिब्बतीहरूको परिचयसम्बन्धी कागजातहरू जाँच गरे । यस्ता जाँचका क्रममा प्रहरीले उनीहरूलाई देशनिकालाको धम्की दिने तथा घुस मार्ने कार्य गरे । फेब्रुवरी १७ मा प्रहरीले ठमेलमा ल्होसार पर्व मनाइरहेका १३ जना तिब्बती युवाहरूलाई पक्राउ गरे । एप्रिलमा नौ जना तिब्बतीहरूलाई गैरकानूनी रुपमा देश छिरेको आरोपमा लामो समय हिरासतको लागि सजाय प्रदान गरियो । अक्टोबर २९ मा एक स्थानीय गैरसरकारी संस्थाका अनुसार स्वयम्भुस्थित नाम्याल माध्यामिक विद्यालयमा आयोजना गरिएको एक धार्मिक कार्यक्रममा तिब्बती समुदायका सदस्यहरूलाई सहभागी हुनबाट बञ्चित गरियो । नोभेम्बर ११ मा बौद्धमा पाँच जना तिब्बतीहरूलाई पक्राउ गरियो । ती तिब्बतीहरूले चिनियाँ दूतावास बाहिर प्रदर्शन गर्ने योजना बनाइरहेको खबर प्राप्त भएको आधारमा उनीहरूलाई पक्राउ गरेको प्रहरीले दाबी गरे ।

सोमालिया, बर्मा र पाकिस्तान लगायत अन्य देशका करिब २५० जना व्यक्तिहरू काठमाडौंमा शरणार्थीका रुपमा आए । सरकारले यी समूहलाई शरणार्थीका रुपमा पहिचान नगर्ने क्रम जारी राख्यो र वैरगमन अनुमतिको लागि निषेधकारी जरिवाना लगायो । तर सरकारले मानवताका विश्वसनीय आधार भएका केही अवस्थाहरूमा जरिवानामा छुट प्रदान गन्यो । सरकारले यूएनएचसीआरलाई यी शरणार्थीहरूको सेवाका लागि काम गर्न समेत अनुमति प्रदान गन्यो । यी शरणार्थीहरूसँग शिक्षा र रोजगारका लागि कानूनी पहुँच थिएन ।

राज्यविहीन व्यक्तिहरू

सन् १९९५ मा सरकारद्वारा गठीत धनपति आयोगले देशमा लगभग ३४ लाख व्यक्तिहरू वस्तुतः राज्यविहीन भएको अनुमान गन्यो । सरकारले तिनीहरू नेपाली भएको स्वीकार गरेता पनि नागरिकताले प्रदान गर्ने विभिन्न अधिकारहरू (खण्ड ६, महिला तथा बालबालिका, हेर्नुहोस्) प्राप्त गर्नका लागि चाहिने नागरिकताको प्रमाण पत्र तिनीहरूले पाएका थिएनन् (जुन नेपाली बाबुआमाबाट जन्मेका नागरिकहरूलाई १६ वर्षको उमेरमा प्रदान गरिन्छ) । सन् २००६ को नागरिकता ऐनले २६ लाख भन्दा बढी मानिसहरूलाई नागरिकता पाउने अनुमति दिएता पनि गैरसरकारी संस्थाहरूका अनुसार करिब आठ लाख व्यक्तिहरू देशभित्र वस्तुतः राज्यविहीन व्यक्तिका रुपमा रहे । वर्षभरिमा यस विषयमा अरु थप प्रगति भएन ।

नेपालमा भेदभावपूर्ण लैडिंगक कानून लागू रहेको छ जस अनुरूप विदेशी पुरुष विवाह गर्ने महिलालाई आफ्नो दम्पतिलाई नागरिकता हस्तान्तरण गर्न मनाही गरिएको छ । कानून अनुसार पिता वा आमा नागरिक भएको खण्डमा छोराछोरीलाई नागरिकता प्रदान गरिन्छ । कानून भएता पनि व्यवहारमा भने स्थानीय अधिकारीहरूले सामान्यतया केबल आमाको नागरिकताको प्रमाण पत्रको आधारमा मात्र

छोराछोरीलाई नागरिकताको कागजात जारी गर्न इन्कार गरे । वर्षभरि नागरिकता जारी सम्बन्धी अधिकार संविधानसभामा समीक्षाको अवस्थामा रह्यो ।

राज्यविहीन व्यक्तिहरूले हिंसाको सामना गरेन् तर उनीहरूले रोजगारी, शिक्षा, निवास व्यवस्था, स्वास्थ्य सेवा, विवाह, जन्म दर्ता, अदालत/न्यायिक प्रक्रियामा पहुँच, र जग्गा तथा सम्पत्ति माथिको स्वामित्वमा भेदभाव अनुभव गरे ।

खण्ड ३ : राजनीतिक अधिकार प्रतिको सम्मान : नागरिकको आफ्नो सरकार बदल्ने अधिकार

कानूनले नागरिकलाई शान्तिपूर्ण तरिकाले आफ्नो सरकार बदल्ने अधिकार दिएको छ । स्वदेशी र अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूले सामान्तया सन् २००८ को चुनावी नतिजा विश्वसनीय रहेको वर्णन गरे । यद्यपि राजनीतिक हिंसा, धम्की र मतदानमा अनियमितताका समाचारहरू आएका थिए ।

चुनाव र राजनीतिक सहभागिता

सन् २००८ मा नागरिकहरूले दुवै विधायिका तथा संविधान निर्माणका लागि संविधानसभाका सदस्यहरूको निर्वाचन गरे । स्वदेशी र अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरू चुनाव विश्वसनीय भएको भनी स्वीकार गरे । यद्यपि राजनीतिक हिंसा, धम्की र मतदानमा अनियमितताका रिपोर्ट आएका थिए । सन् २००८ मा सम्पन्न सबभन्दा पछिल्ला स्थानीय चुनाव स्वतन्त्र र निष्पक्ष मानिएको थिएन ।

संविधानसभामा ६०१ जना सदस्यहरू छन् जसमध्ये २४० जना सीधा मतदानबाट, ३३५ जना समानुपातिक प्रतिनिधित्व, दलित कोटा, उत्पीडित जाति/आदिवासी जनजाति समुदायहरू, मधेसी, महिला र अन्य कम प्रतिनिधित्व भएका समूहहरूबाट र २६ जना मन्त्री परिषद्द्वारा मनोनयन भएर आएका हुन्छन् । उत्पीडित वा अल्पसङ्ख्यक जातीय समूहबाट आएका सदस्यहरूले संविधानसभाको ३५ प्रतिशत स्थान ओगटे भने ३३ प्रतिशत महिला थिए । राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपति ऐतिहासिक रूपमा पिछडिएका मधेसी समुदायका सदस्य हुन् ।

राजनीतिक दलहरूले सामान्तया बिना बन्देज वा बाहिरी हस्तक्षेप कार्य गरे यद्यपि माओवादी दलका कार्यकर्ताहरूले केही जिल्लामा अन्य राजनीतिक दलहरूलाई खुला रूपमा सङ्गठन हुन र अभियान चलाउन नदिएका केही आरोपहरू आएका थिए ।

महिला, आदिवासी र अल्पसङ्ख्यकहरूलाई मतदान गर्न वा सरकार वा राजनीतिक दलमा भाग लिन बन्देज लगाउने कुनै कानून छैन तर पनि राजनीतिक प्रक्रियामा महिला तथा केही जातीय समुदायको भूमिका परम्पराले गर्दा सीमित हुन पुर्यो । परम्परागत रूपले केही जातले अरुले भन्दा बढी राजनीतिक शक्ति उपभोग गरे । कूल ५९६ जना सभासद मध्ये जम्मा १९५ जना महिला रहेका छन् । चौवालिस सदस्यीय मन्त्री परिषद्मा सातजना अल्पसङ्ख्यक जातीय समुदायका, पाँचजना महिला र चारजना दलित सदस्यहरू थिए । धेरैजसो ठूला राजनीतिक दलहरूसँग भातृ संगठन, ट्रेड युनियन र सामाजिक संस्थाहरू आबद्ध थिए ।

खण्ड ४ : सरकारी भ्रष्टाचार र पारदर्शिता

कानूनले पदीय भ्रष्टाचारलाई सजायको व्यवस्था गरेको छ, तर सरकारले त्यो कानूनलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरेन। पदीय भ्रष्टाचारको अनुसन्धान गर्ने अधिकार प्राप्त अखिलयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले दर्ता गरेका भ्रष्टाचारसम्बन्धी मुद्दा मध्ये ७५ प्रतिशत मुद्दामा सफलता पाएको बतायो, तर राजनीतिक व्यक्ति संलग्न मुद्दा भने दर्ता नगराएको वा अदालतमा हारेको पाइयो। धेरैजसो नागरिक समाजका संघसंस्थाहरूले आयोग प्रभावकारी नरहेको विश्वास गरे। सरकारी पदाधिकारीहरूलाई सम्पत्ति सार्वजनिक गर्नुपर्ने कानून लागू हुन्छ तर राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रका अनुसार ७७ जना सभासद तथा ३४,००० जना सरकारी कर्मचारीहरूले कानूनले आवश्यक ठहर्याए अनुरूप आफ्नो सम्पत्ति विवरण बुझाएका छैनन्। कानून अनुसार सरकारी कर्मचारीहरूले आफ्नो सम्पत्ति विवरण आर्थिक वर्ष सकिएको ६० दिन भित्र बुझाउनुपर्दछ। त्यसो नगर्नेलाई रु ५,००० (६९ डलर) सम्म जरिवाना हुनसक्ने प्रावधान रहेको छ।

मन्त्री तथा सभासदहरूद्वारा भ्रष्टाचार भएको धेरै रिपोर्टहरू आए। उदाहरणको लागि एप्रिल २१ मा अखिलयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्री सर्वदेव ओभाद्वारा दूराचार भएको आशङ्कामा नेपाल इन्डेस्ट्रियल बैंकलाई ओभाद्वारा सञ्चालित आर्थिक राहत कोष खाता रोक्का गर्न आदेश दियो। आयोगका अनुसार ओभालाई विदेशी दाताहरूबाट प्राप्त रकम सो खातामा जम्मा गर्दै आएका थिए र मन्त्रालय तथा संविधानसभाको अनुमति बिना आफै स्वविवेकमा खाताको पैसा चलाउदै आएका थिए। आयोगले ओभालाई कारण बुझाउन आदेश दिएको थियो। वर्षको अन्त्यसम्म उनीबाट कुनै जबाफ पेश भएको थिएन। ओयोगका सचिवलाई मन्त्रीहरू माथि मुद्दा नचलाउने राजनीतिक दबाव आएको समाचारहरू आएका थिए।

अगष्ट ३१ मा आयोगले सभासद डोल बहादुर कार्कीले एकजना व्यक्तिलाई नेपाल प्रहरीमा नियुक्त गराउन मद्दत गर्ने उद्देश्यले रु १००,००० (१,३८४ डलर) घुस खाएको आशङ्कामा कार्की र उनको मतियार ब्रम्हानन्द उदासीनलाई पकाउ गयो। एक विशेष अदालतले कार्कीलाई आरोपको अनुसन्धानका लागि अस्थायी हिरासतमा राख्ने आदेश दियो, र पेशी सन् २०११ जनवरी को लागि तोकिएको थियो।

सरकारले विचाराधीन फौजदारी मुद्दाहरूलाई फिर्ता लिने प्रयास गर्दा सरकारले मुद्दा फिर्ताको लागि पर्याप्त काराण दिन नसकेको ठहर्दै सर्वोच्च अदालतले जुलाई १५ मा सरकारको सो प्रयास माथि स्थगन आदेश जारी गयो। सो निर्णयले करिब दुई दर्जन आरोपित व्यक्तिहरू प्रभावित भए। व्यक्तिगत मुद्दाहरूको विशेषताको मूल्याङ्कनका लागि सबै मुद्दाहरू जिल्ला न्यायाधिकारीको कार्यालयमा पठाइएको थियो र वर्षको अन्त्यसम्म ती विचाराधीन अवस्थामा थिए।

डार्फुरस्थित नेपाल प्रहरीको युनिटले आफ्ना आर्मड पर्सनेल क्यारियरहरू (एपीसी) प्रयोग गर्न नसकेपछि डिसेम्बरमा संयुक्त राष्ट्र संघले सो युनिटको प्रभावकारिता बारे चिन्ता व्यक्त गयो। एक संसदीय अनुसन्धान समितिको प्रतिवेदनले खरिद प्रक्रियामा सम्भाव्य मसोट लगायत पारदर्शिताको अभावका कारण बेकामी एपीसीहरू खरिद हुन पुगेको जनायो।

नेपाल प्रहरी भित्र भ्रष्टाचार र दण्डहीनता समस्याका रूपमै रहे। अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूका अनुसार वरिष्ठ तहका अधिकृतहरूको ठूलो कमी थियो। जिल्ला स्तरमा यस्तो कमीले गर्दा तालिम नपाएका प्रहरी जवानहरूले आफ्नो अधिकार क्षेत्र बाहिर रहेर तथा सुपरीक्षण बिना नीति र निर्णयहरू तयार पारे जसको कारण घुसखोरी, भ्रष्टाचार, कानूनको गलत व्याख्या र अखिलयार दुरुपयोगले ठाउँ प्राप्त गच्छो।

सन् २००७ मा अन्तरिम संसदले सूचनाको अधिकार सम्बन्धी कानून पारित गच्छो जसले सार्वजनिक संस्थाहरूलाई नागरिकलाई सकेसम्म छिटो जानकारी उपलब्ध गराउन र १५ दिनभित्र प्रतिउत्तर दिन सक्ने अधिकार दिएको छ। व्यवहारमा सरकारले सामान्यतया सो आश्यकता पूरा गच्छो। सम्बन्धित निकायले व्यक्तिलाई सूचनाको पहुँचबाट इन्कार गरेको खण्डमा अधिकारीहरूले त्यसको वैध कारण बताउनुपर्दछ। कानूनले पाँचवटा अवस्थामा सूचनाको निष्कासनको अनिवार्यतालाई छुट दिएको छ : अनुसन्धान र फौजदारी मुद्दा दायर गर्नलाई सहज पार्न, राष्ट्रको आर्थिक र व्यापारिक चासोलाई संरक्षण गर्न, बैंकिङ र व्यापारिक गोपनीयताको संरक्षण गर्न, सामुदायिक मेलमिलापलाई भड्ग हुन नदिन, वा व्यक्तिगत जीवन वा सुरक्षालाई भड्ग हुन नदिन।

खण्ड ५ : मानव अधिकारको हननको आरोपका सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय र गैरसरकारी अनुसन्धान सम्बन्धी सरकारी धारणा

कतिपय स्वदेशी र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार समूहहरू सामान्य रूपमा बिना सरकारी रोकताक काम गरे र मानव अधिकार सम्बन्धी अनुसन्धान गर्न र निश्कर्ष प्रकाशन गर्न सक्षम भए। सरकारी अधिकारीहरूले केही अवस्थामा उनीहरूको कार्यमा सहयोग गरे र उनीहरूको विचार पनि सुने।

देशमा कैयौं स्वतन्त्र स्वदेशी मानव अधिकार सम्बन्धी गैरसरकारी संस्थाहरू कार्यरत थिए। नेपाल कानून समाजले पनि मानव अधिकार हनन बारे अनुगमन गच्छो भने अन्य थुप्रै गैरसरकारी संस्थाहरू यातना, बाल श्रम, महिला अधिकार र अल्पसङ्ख्यक जातीय समुदाय जस्ता निश्चित क्षेत्रहरूमा केन्द्रित रहे।

संयुक्त राष्ट्रसंघको मानविय मामिला सम्बन्धी संयोजकको कार्यालयका अनुसार अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको काममा माओवादीले हस्तक्षेप गरेका विश्वसनीय दावीहरू बेलाबखत सुनिन आए।

वरिष्ठ माओवादी नेता अग्नी साप्कोटा माथि द्वन्द्वका बेला गम्भीर र निश्चित मानव अधिकारसम्बन्धी आरोपहरू लागेको कारण उनलाई जुन २६ मा एक नेतृत्वसम्बन्धी तालिम कार्यक्रममा सहभागी हुनबाट बञ्चित गरियो। माओवादी दलले साप्कोटालाई बञ्चित गराउन सम्भाव्य भूमिका खेलेका केही वकिल तथा मानव अधिकारकर्मीहरूलाई धम्की दिए। जुलाई १६ मा ओएचसीएचआरले वकिल सदस्यहरूले निश्चित मानव अधिकारकर्मीहरूलाई धम्की दिए। जुलाई १६ मा ओएचसीएचआरले वकिल तथा मानव अधिकारकर्मीहरूको व्यावसायिक स्वतन्त्रताको सम्मानको महत्वबाटे जोड दिई एउटा प्रेस वक्तव्य जारी गच्छो।

एम्नेस्टी इन्टरनेशनल र ह्युमन राइट्स वाच् लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था र अन्य मानव अधिकार अनुगमन सम्बन्धी संस्थाहरूका सदस्यहरूलाई सरकारले स्वागत गच्छो र नियमित रूपमा

भिसा प्रदान गच्छो । अधिकारीहरूले सामान्यतया अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूलाई व्यारेक र थुनुवा केन्द्रहरूमा जान दिए । अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूलाई सैनिक अदालत र सैनिक अनुसन्धानमा पहुँच दिईएन ।

सन् २००६ को वृहत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख गरिए अनुसार ओएचसीएचआरले सरकारसँग मानव अधिकार प्रबर्धन र सुरक्षा बारे नीति तथा कार्यक्रम तय गर्न र कार्यान्वयन गर्न सहयोग गच्छो । ओएचसीएचआरको म्यान्डेट सन् २०११ जुन सम्मका लागि विस्तार गरियो तर सरकारले ओचसीएचआरलाई आफ्ना सबै क्षेत्रीय कार्यालयहरू बन्द गर्ने आदेश दियो ।

यस वर्ष ओएचसीएचआरले ४३ वटा प्रेस वक्तव्य जारी गच्छो । सञ्चार माध्यमहरूले सबै रिपोर्टहरू स्वतन्त्र रूपमा समेटे ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले दुर्व्यवहारका आरोपहरूको अनुसन्धान गर्दछ । स्रोतको सीमितता र यथेष्ट जनशक्तिको कमीका कारण आयोगले अनुसन्धान गर्ने मुद्दाको संख्या सीमित भयो । आयोगले अनुसन्धान गरी सुझाव पेश गरेपछि सरकारले तीन महिना भित्रमा जवाफ दिनुपर्ने हुन्छ । आयोगले सन् २००९ जुलाई देखि २०१० जुनसम्म ४८८ वटा मानव अधिकार उल्लङ्घनका उजुरीहरू प्राप्त गच्छो । आयोगले गैरकानूनी थुना र सफाई पाएका व्यक्तिहरूको पुनः पक्राउबारे अनुसन्धान गच्छो र देशभरिका सरकारी थुनुवाहरूलाई खुला रूपमा भेटन पाएको बतायो ।

आयोगले सरकारले आफ्ना सिफारिशहरू कार्यान्वयन नगरेको कारण राष्ट्रमा दण्डहीनता प्रबर्द्धन गर्न सहयोग पुगेको जनायो । आयोगले विगत १० वर्षमा गरेका सिफारिशहरू मध्ये सरकारले ३४ वटा पूर्ण रूपमा र १३८ वटा आडांशिक रूपमा कार्यान्वयन गच्छो । वर्षको अन्त्यसम्म सरकारले २१४ वटा सिफारिश माथि कुनै कार्य नगरेको अवस्था थियो ।

खण्ड ६ : भेदभाव, सामाजिक दुर्व्यवहार र मानव बेचविखन

सरकारले वर्ण, लिङ्ग, जात वा विचारका आधारमा कुनै पनि नागरिकलाई भेदभाव गर्ने छैन भनेर कानूनमा स्पष्ट उल्लिखित छ । तर पनि देशभरि धार्मिक, पेशागत तथा दैनिक जीवनका विभिन्न क्षेत्रहरूमा अलचिलो जातीय प्रणाली सञ्चालन रहि रह्यो । विशेषगरी ग्रामिण क्षेत्रहरूमा तल्लो जातका मानिस, महिला र अपाङ्गहरू प्रतिको सामाजिक भेदमाव विद्यमान रह्यो ।

महिला

मुलुकी ऐन अन्तर्गत जबरजस्ती करणीको लागि महिला पीडितको उमेर अनुसार पाँच देखि १२ वर्षसम्म कैद सजाय दिने व्यवस्था रहेको छ । सामूहिक बलात्कार वा गर्भवती महिला वा अपाङ्ग महिलाको बलात्कारको खण्डमा थप पाँच वर्ष कैदको व्यवस्था गरिएको छ । पीडितलाई क्षतिपूर्ति उसमाथि भएको मानसिक र शारीरिक यातनाको गम्भीरतामा भर पर्दछ । कानून बमोजिम जबरजस्ती करणीको परिभाषामा वैवाहिक बलात्कार पनि पर्दछ र लोगनेलाई तीन देखि छ महिनासम्म कैद सजाय हुनसक्तछ । जबरजस्ती करणीका धेरै घटनाहरू रिपोर्ट भएनन् । तर जति पनि रिपोर्ट भए, तिनीहरू माथि प्रहरी र

अदालतहरूले कार्य गरे । नेपाल प्रहरीको महिला विरुद्धका अपराध हेतु विशेष इकाई महिला प्रहरी सेलका अनुसार आर्थिक वर्ष २००९-१० मा ३७६ वटा जबर्जस्ती करणी र १०१ वटा जबर्जस्ती करणीको प्रयासका मुद्दाहरू अदालतमा दर्ता भए ।

मार्च २० मा एकजना प्रहरी नायब निरीक्षकले धनुषा जिल्ला, जनकपुरको रेल स्टेशनमा एक १८ वर्षीया भारतीय महिलालाई जबर्जस्ती करणी गरेको आरोप आयो । घटना सार्वजनिक भएपछि जनसाधारणको ठूलो भीड र प्रहरीबीच भिडन्त भयो जसबाट २८० भन्दा बढी व्यक्ति घाइते भए (खण्ड २.क. हेर्नुहोस्) । पीडितले धनुषा जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा जाहेरी दर्ता गरिन्, र शुरुमा प्रहरी नायब निरीक्षकलाई निलम्बित गरियो तर पीडित अदालतमा उपस्थित नभएको कारण प्रहरी नायब निरीक्षकले अभियोग बाट सफाई पाए । महिला प्रहरी सेलका अनुसार स्वास्थ्य जाँच प्रतिवेदनमा मुद्दालाई सहयोग गर्ने किसिमको कुनै प्रमाण थिएन ।

जुन १० मा पाँच व्यक्तिहरूको एक समूहले एकजना ५२ वर्षीया महिलालाई काठमाडौंस्थित विश्व हिन्दू महासंघको कार्यालय बाहिरबाट कार्यालय भवनको चौथो तल्ला माथि घिसारेर लगी उनीमाथि जबर्जस्ती करणी गरे । प्रहरीले महासंघको कार्यालय रेखदेख गर्ने एक ७० वर्षीय व्यक्तिलाई पक्राउ गयो र सो व्यक्ति लगायत जबर्जस्ती करणीमा संलग्न अन्य विरुद्ध अभियोग दर्ता गर्ने योजना बनायो । दुई जनालाई कैद गरियो, र तीन जना धरौतीमा छुटे । वर्षको अन्त्यसम्म मुद्दा पुर्पक्षको लागि अदालत पुगेको अवस्था थिएन ।

सन् २००९ सेप्टेम्बरमा प्रहरीले धरानको सुनसरी प्रहरी कार्यालय बाहिर मानिसहरूको एक ठूलो भीड अगाडि जबरजस्ती करणीबाट पीडित एक १४ वर्षीया बालिकालाई सोधपुछ गयो । जबरजस्ती करणी गरेको आरोप लागेका मध्येका एकजना सुरेश कुमार साह नामका प्रहरी थिए जसले पीडितको परिवारलाई उनी विरुद्धको मुद्दा फिर्ता लिन रु. ३०,००० (४९५ डलर) दिने प्रस्ताव राखेका थिए । जिल्ला प्रहरीका अनुसार सो मुद्दा खारेज गरियो ।

महिला विरुद्ध घरायसी हिंसा ठूलो समस्याकै रपमा रत्यो । केही घटनाहरू मात्र रिपार्ट भएता पनि शारीरिक तथा मौखिक दुर्व्यवहार सामान्य रहेको जनाउने त्यस्ता थुप्रै व्यक्तिगत अनुभवका प्रमाणहरू थिए । तर यस वर्ष सरकारले घरायसी हिंसा सम्बन्धी ऐन (२००९) लागू गर्नका लागि नियमहरू पारित गयो र नोभेम्बरमा ढन्द, शान्ति, र सुरक्षा तथा लैडिंगकतामा आधारित हिंसामा महिलाका विषयहरूलाई सम्बोधन गर्ने युएन् सेक्युरिटी काउन्सिल रेजल्युशन १३२५ र १८२० लागू गर्नका लागि एक राष्ट्रिय कार्य योजना अनुमोदन गयो ।

गैरसरकारी संस्थाहरूले प्रहरी, राजनीतिज्ञ र जनसाधारणका लागि सञ्चालन गरेका शैक्षिक कार्यक्रमहरूले घरायसी हिंसा प्रति जागरूक बनाउन भूमिका खेल्यो । प्रहरीले देशको सबै ७५ वटै जिल्लामा महिला सेल रहेको दाबी गरेता पनि त्यसको पुष्टी हुन सकेन । महिला सेलका प्रहरीहरूले घरायसी हिंसा र बेचविखनका पीडितहरूसँग कसरी व्यवहार गर्ने भन्ने बारे विशेष तालिम प्राप्त गरे । प्रहरीले घरायसी हिंसालाई अपराध सरह व्यवहार गर्न विशेष निर्देशनहरू जारी गर्ने गर्दछ तर प्रहरी भित्र भेदभावपूर्ण धारणाले जरो गाडेका कारण ती निर्देशनहरूलाई लागू गर्न गाहो पन्यो । प्रहरीले पक्राउ गरेकै खण्डमा पनि न त पीडित न त सरकारले नै कानूनी कारबाहीलाई अगाडि बढायो ।

पीडितका लागि सबै जिल्लामा आवासको व्यवस्था गरिएको छ तर प्रहरी स्टेशन भित्र भने गरिएको छैन। विभिन्न सेवाका लागि टोल फ्री हटलाइनको व्यवस्था गरिएको छ।

कानूनले घरायसी हिंसा गर्ने व्यक्तिलाई रु. ३,००० देखि २५,००० (४१ देखि ३४६ डलर) सम्मको जरिवाना, ६ महिना कैद सजाय, वा दुबै हुनसक्ने व्यवस्था गरेको छ। पटकीहरूलाई दोब्बर सजाय दिइन्छ। सार्वजनिक पदमा रहेका व्यक्तिहरूले सार्वजनिक पद धारण नगरेका व्यक्तिहरूले भन्दा १० प्रतिशत बढी सजाय प्राप्त गर्न्छ। अदालतको आदेश पालन नगर्ने व्यक्तिलाई रु. २,००० देखि १५,००० (२८ देखि २०८ डलर) जरिवाना, चार महिना कैद सजाय, वा दुबै हुन सक्छ।

मार्चमा प्रकाशित एक अध्ययन अनुसार प्रजननीय उमेरका महिलाहरूमा (१५ देखि ४९ वर्ष सम्म) मृत्युको प्रमुख कारण आत्महत्या पाईयो। विश्लेषकहरूले महिलाहरूमा उच्च आत्महत्याको दर मानसिक तथा शारीरिक घरायसी दुर्व्यवहार लगायतका पारिवारिक समस्याहरू मुख्य कारण रहेको बताए।

कानूनले बहुविवाहलाई निषेध गरेता पनि बहुविवाहका घटनाहरू घटी नै रहे। बहुविवाह गर्ने व्यक्तिहरूलाई दुई महिना कैद सजाय र जरिवानाको व्यवस्था छ तर दोस्रो विवाह भने रद्द हुँदैन। बहुविवाहका कारण हुने हिंसा समस्याकै रूपमा रह्यो।

दाइजो प्रथाको चलन भारत सीमासँग जोडिएका जिल्लाहरूमा बढी थियो र दाइजोसम्बन्धी विवादका कारण दुलहीको हत्या गरिएका केही घटनाहरू भए। प्रायः जसो बढी दाइजो खोज्ने श्रीमान् वा सासुसुराले श्रीमती माथि शारीरिक दुर्व्यवहार गर्ने वा श्रीमान्‌ले अर्को विवाह गर्न पाओस् भनी श्रीमतीलाई जबरजस्ती घर छाड्न लगाउने गरे।

सन् २००९ एप्रिलमा दैजी चम्पपुरका विष्णु भट्ट आफ्नी बुहारी लक्ष्मी देवी भट्टलाई पर्याप्त दाइजो ल्याउन नसकेको कारण बेसरी कुटपीट गरेको अपराधमा पकाउ भए। वर्षको अन्त्यसम्म मुद्दासम्बन्धी थप जानकारी उपलब्ध भएन।

बोक्सीसम्बन्धी परम्परागत विश्वासले गाउँका बृद्ध महिला र विधवाहरू माथि नकारात्मक असर पाएँ। बोक्सी भगाउने कार्य अनुरूप भाक्रीहरू तथा स्थानीय अधिकारीहरूले बोक्सी ठानिएकाहरूलाई सार्वजनिक रूपमा पिट्ने र शारीरिक दुर्व्यवहार गर्ने गरे। वर्षभरि नै सञ्चार माध्यम र गैरसरकारी संस्थाहरूले अन्धविश्वास सम्बन्धित थुप्रै घटनाहरू प्रकाशमा ल्याए। उदाहरणको लागि दाङ जिल्लाको सतबरियामा एक स्थानीय भाक्रीले एक जोडी माथि बोक्सीको आरोप लगाएपछि जुलाई १२ मा तिनीहरूको हत्या भयो। हत्याको सम्बन्धमा प्रहरीले भाक्री लगायत तीन जनालाई पकाउ गयो। देशका अन्य भागहरूमा पनि यस्तै किसिमका घटनाहरू घटे। सरकारसँग त्यस्ता अपराध रोक्ने वा पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने कुनै संयन्त्र थिएन।

ललितपुर जिल्ला प्युटार गाउँका स्थानीयवासीहरूले काली विश्वकर्मालाई बोक्सी भएको आरोप लगाउदै एकजना विरामी परेका शिक्षक माथि जादूमन्तर फुकेको आरोप लगाएको सन् २००९ मार्चको मुद्दामा कुनै थप प्रगति भएन। स्थानीयवासीहरूले विश्वकर्मालाई जबर्जस्ती घरबाट बाहिर लगे, उनीमाथि

कुटपीट गरे, र उनले स्वीकार नगरेसम्म उनलाई जबर्जस्ती मानिसको दिसा खुवाउन लगाए । नागरिक समाजका संस्थाका सदस्यहरूले विश्वकर्मा र उनका परिवारलाई गाउँबाट सफलताका साथ उद्धार गरे । यद्धपि गाउँवासीहरूले उनको उद्धारको विरोध गरे र उद्धार रोक्ने प्रयास गरे । वर्षको अन्त्यसम्म प्रमुख जिल्ला अधिकृत र प्रहरी उपरीक्षकको प्रयास बापत् पनि कुनै पकाउ भएनन् । पीडितको सहयोगका लागि नागरिक समाज र मानव अधिकारसम्बन्धी संस्थाहरूको कार्यदल समिति खडा गरियो । मानव बेचबिखन विरुद्ध कार्य गर्ने गैरसरकारी संस्था माइती नेपालले पीडित र पीडितको परिवारलाई घरवासको व्यवस्था गच्छो । उनीहरू पछि आफ्नो गाउँ फर्के ।

सन् २००९ जुलाईमा तेनागर गाउँका स्थानीयवासीहरूले पतम्बरी देवी दासलाई बोक्सी भएको आरोपमा जबरजस्ती दिसा खान लगाएको मुद्दाको सम्बन्धमा कुनै थप प्रगति भएन । परम्परागत विश्वास अनुसार बोक्सीले दिसा खाए पछि उसको शक्ति नाश हुन्छ ।

करिब ७,५०० महिलाहरूलाई अन्य राष्ट्रहरूमा जबरजस्ती व्यापारिक यौन शोषणमा लगाईयो र देशभित्र विशेषगरी यस्तो शोषणमा बृद्धि भयो । जबरजस्ती वेश्यावृत्ति गर्न लगाउनु गैरकानूनी हो तर स्वेच्छाको वेश्यावृत्तिलाई निषेध गर्ने कुनै कानून छैन ।

यौन दुर्व्यवहार विरुद्ध कानूनी प्रावधान रहेको छ जस अन्तर्गत बढीमा एक वर्षसम्मको कैद सजाय र रु. १०,००० (१३८ डलर) सम्मको जरिवानाको व्यवस्था गरिएको छ । सरकारले यसलाई कडाईका साथ कार्यान्वयन गरेन । यौन दुर्व्यवहार समस्याको रूपमा रहयो तर के के कुरा यौन दुर्व्यवहार अन्तर्गत पर्दछ भन्ने बारे चेतनाको कमी हुँदा पीडितहरूले प्रायः घटनाहरूको रिपोर्ट गरेनन् ।

जोडीहरू र व्यक्तिहरूले सामान्यतया आफ्ना बालबच्चाको संख्या, बालबच्चा बीचको अन्तराल र समयबारे स्वतन्त्र र जिम्मेवारीका साथ निर्णय गर्न सक्छन् र ती निर्णयहरूका आधारमा उनीहरू माथि भेदभाव, करकाप र हिंसा भएन । दुवै पुरुष र महिलालाई परिवार नियोजनका साधन उपलब्ध थियो र ४५ प्रतिशत विवाहित महिलाहरूले आधुनिक परिवार नियोजनका तरिकाहरू प्रयोग गरे । मार्चमा प्रकाशित एक विश्वसनीय स्वास्थ्य सर्वेक्षणका अनुसार ५५ प्रतिशत महिलाले आवश्यकता अनुरूपको परिवार नियोजन प्राप्त गरिरहेका थिएनन् । पैतालिस प्रतिशत आमाहरूले चिकित्सक, नर्स वा सुँडिनीबाट सुत्केरी पूर्वको स्याहार प्राप्त गरे । प्रायः नवजात शिशुहरूको जन्म (७३ प्रतिशत) घरमै भए र ७० प्रतिशत आमाहरूले कुनै किसिमको सुत्केरी पश्चात्को स्याहार प्राप्त गरेनन् । सन् २००८ को मध्य देखि सन् २००९ को मध्य सम्म आठ जिल्लामा गरिएको एक सर्वेक्षण अनुसार मातृ मृत्यु दर हरेक १००,००० जीवित जन्ममा २२९ रहेको थियो ।

आङ्ग भर्ने रोग भन्नाले महिलाको पाठेघर योनीको नालीमा भरेको भन्ने बुझिन्छ र यस रोगबाट प्रजननीय उमेरका करिब १० प्रतिशत महिला प्रभावित रहेको ठानिन्छ । महिलाको वकालत गर्ने समूह वीमेन्स रिप्रोडक्टिभ राइट्स प्रोग्रामले गरेका अध्ययनहरूका अनुसार यो समस्याको व्यापकताको कारण देशमा महिलालाई असर गर्ने चिकिसकीय, सामाजिक, र आर्थिक दबावहरू हुन् र यसका कारण गम्भीर तथा क्रमबद्ध दुर्व्यवहार हुने गर्दछन्, जस्तै निम्नस्तरिय बच्चा जन्माउने तरिका, कम उमेरमा विवाह, बच्चा जन्माउने वित्तिकै काममा फर्कनुपर्ने दबाव, घरायसी हिंसा, र महिलाले ईट्टा बोक्ने र डोकोमा हुङ्गा बोक्ने चलन जस्ता अन्य परम्परागत चलन ।

एचआईभी लगायत यौन रोगहरू सामान्यतया पुरुष र महिला दुवैमा समान रूपमा पत्ता लाग्यो र उपचार भयो । नेशनल सेन्टर फोर एड्स एण्ड एस्ट्रीआई कन्ट्रोलको सन् २००९ को सर्वेक्षण अनुसार ६३,५२८ जना व्यक्तिहरू एचआईभी पोजिटिभ भएको पाइयो । कूल एचआईभी पोजिटिभहरू मध्ये वेश्यावृत्तिमा लागेका महिला (६०५), “कम जोखिम” (लागु ओषध प्रयोग नगर्ने र वेश्यावृत्तिमा नलागेका) महिला (१६,८००), वैदेशिक रोजगारमा संलग्न (१७,६५३), र “कम जोखिम” पुरुष (१५,६९७) थिए ।

समान कामको लागि समान तलब लगायतका विषयहरूमा कानूनले महिलालाई संरक्षण प्रदान गरेको छ तर सरकारले विभिन्न राज्यद्वारा सञ्चालित उच्योगहरूमा समेत गरी ती प्रावधानहरू कार्यान्वयन गरेन ।

महिलाहरूले खासगरी ग्रामिण भेगमा क्रमबद्ध रूपमा भेदभावको सामना गरे । यो अवस्था त्यस्ता ठाउँमा रह्यो जहाँ धार्मिक र सामाजिक परम्परा, शिक्षाको अभाव, कानूनसम्बन्धी अनभिज्ञता जस्ता कुराहरू महिलाको मतदान गर्न पाउने अधिकार वा सम्पत्ति आफ्नो नाममा राख्न पाउने अधिकार जस्ता आधारभूत अधिकारहरूको अभ्यास गर्न बाधकका रूपमा रहे ।

कानून अनुसार पिता वा आमा नागरिक भएको खण्डमा छोराछोरीलाई नागरिकता प्रदान गरिन्छ (खण्ड ६, बालबालिका, हेन्रुहोस्) । व्यवहारमा भने पिताको पहिचान थाहा नभएको अवस्थामा वा पिता विदेशी नागरिक भएको अवस्थामा स्थानीय अधिकारीहरूले सामान्यतया केवल आमाको नागरिकताको प्रमाण पत्रको आधारमा मात्र छोराछोरीलाई नागरिकताको कागजात जारी गर्न इन्कार गरे ।

महिलाले जन्म र मृत्युसम्बन्धी जानकारी दर्ता गराउन पाउँदछन् । राहदानी बनाउन महिलाले श्रीमानको वा बाबुआमाको अनुमति लिन परेन । अविवाहित, विधवा र पारपाचुके गरेका महिला पुख्यौली सम्पत्तिको हकदार भए । आफ्नो नामको सम्पत्ति बेच्न वा अरुको नाममा नामसारी गर्न महिलाले आफ्नो श्रीमान, छोरा वा बाबुआमाको अनुमति लिन परेन ।

लैडिगिक समानता ऐन २००६ को बाबजुद पनि ऐनमा अझै भेदभावपूर्ण प्रावधानहरू छन् । इन्सेकका अनुसार ६२ वटा कानूनहरूमा महिला विरुद्ध भेदभावपूर्ण प्रावधानहरू छन् । उदाहरणको लागि सम्पत्ति मार्थिको हकसम्बन्धी कानूनले जग्गा किरायमा लिने र पारिवारिक सम्पत्तिको बाँडफाँडमा पुरुषलाई बढी अधिकार दिएको छ । वैदेशिक रोजगार सम्बन्धी ऐन बमोजिम वैदेशिक रोजगार संस्था मार्फत काम खोज्नु भन्दा पहिला महिलाले सरकार र आफ्नो अभिभावकको अनुमति लिनुपर्ने हुन्छ । कानूनले लोग्ने मानिसलाई आफ्नो श्रीमती अशक्त भएमा वा उनीबाट सन्तान नभएमा पहिलो श्रीमतीलाई पारपाचुके नगरी दोस्रो विवाह गर्न पाउने छुट प्रदान गरेको छ ।

महिला विरुद्ध भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय समितिका अनुसार महिलाहरूलाई अचल सम्पत्ति र बैंकमा सङ्कलित पैसाको पहुँचमा सिमितता छन् ।

नेपाल लेबर फोर्स समें २००८ को अनुसार महिला साक्षरता दर ४३ प्रतिशत थियो । महिलाको तुलनामा पुरुषको साक्षरता दर ७१ प्रतिशत थियो ।

गैरसरकारी संस्थाहरू महिलालाई सक्रिय नागरिक समाज र अर्थतन्त्रमा समाहित गराउने काममा केन्द्रीत रहे । धेरैजसो राजनीतिक दलहरूमा महिला समूह थिए जसले महिला अधिकारको वकालत गरे र महिलाका सवालहरू दलको नेतृत्व समक्ष प्रस्तुत गरे ।

बालबालिका

सन् २००६ को नेपाल नागरिकता ऐन बमोजिम नागरिकता बाबुआमा मध्ये कुनै एक जनाको नेपाली नागरिकताका आधारमा प्रदान गरिन्छ । पिता अथवा आमा जुनसुकैको नाम मार्फत पनि नागरिकता लिन पाउने अधिकार आवेदक माथि रहने छ, भनी सर्वोच्च अदालतले सन् २००९ मा निर्णय दिएको भएता पनि स्थानीय अधिकारीहरूमा पहुँचको कमी वा आवेदक तथा सरकारी अधिकारीहरूमा कानूनको अभिज्ञताका कारण धेरैजनालाई अझै पनि नागरिकता पाउनबाट बच्चित गरियो । यसका कारण नागरिकता प्राप्त गर्ने र विद्यालयमा भर्ना हुने कार्यहरू समस्याका रूपमा रहे । सङ्क बालबालिका जस्ता बाबुआमा नभएका वा बाबुआमाको अत्तोपत्तो थाहा नभएको बालबालिकाले धेरै अवरोधहरूको सामना गर्नुपर्यो । यद्यपि संस्थागत जिम्मेवारीमा रहेका बालबालिकाले भने उनीहरूको सम्बन्धित संस्थाको अभिभावकत्वमा नागरिकता हासिल गर्न सक्दछन् । देशको सीमा क्षेत्रमा भेटाइएका बाबुआमाको पहिचान नलागेका बालबालिकाहरू उनीहरूको बाबुआमाको पता नलगाउन्जेल वंशावलीको आधारमा नागरिक मानिन्छन् (खण्ड २.घ., राज्यविहीन व्यक्ति, हेर्नुहोस्) । अर्थ मन्त्रालयको आर्थिक वर्ष सन् २००९-१० को एक आर्थिक सर्वेक्षण अनुसार करिब २० प्रतिशत जन्महरू दर्ता भए ।

कानूनले बालबालिकाको कल्याण र शिक्षाको बारे व्यवस्था गरेता पनि यसको कार्यान्वयन असमान रह्यो । शिक्षा अनिवार्य थिएन । सरकारी नीतिले ६ देखि १२ वर्ष उमेरका सबै बालबालिकालाई निःशुल्क प्राथमिक शिक्षाको व्यवस्था गन्यो । काम गरिरहेका मध्ये ७० देखि ७५ प्रतिशत केटाहरू विद्यालय गए भने काम गर्ने केटीहरू मध्ये ५० देखि ६० प्रतिशत मात्र विद्यालय गए । मानव अधिकारवादीहरूको प्रतिवेदन अनुसार केटाहरूको तुलनामा आधा मात्र केहीहरू माध्यमिक विद्यालय गए । सरकारको अनुसार विद्यालय जाने उमेरका ९९.९ प्रतिशत बालबालिकाहरू सरकारी विद्यालय गए तर सामान्य शिक्षा प्राप्तीबाट मुख्य गरी बालिकाहरू नै बढी बच्चित भए । देशभरि १,०५८ वटा कानूनी रूपमा दर्ता भएका मद्रासाहरू सञ्चालित थिए ।

बालबालिका तथा वयस्कहरूलाई सरकारले निःशुल्क सामान्य स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गरायो तर वहुसङ्ख्यक जनताका लागि सरकारी क्लिनिकहरू पहुँचभन्दा बाहिर थिए र प्रायः जसोमा सुविधा तथा औषधीको भण्डारमा गम्भीर कमजोरी थियो । स्वास्थ्य सेवाको पहुँच समान तवरमा उपलब्ध भएता पनि स्वास्थ्य उपचारको सम्बन्धमा बाबुआमाले छोराहरूलाई बढी प्राथमिकता दिई छोरीहरू माथि बढी भेदभाव गरे ।

बालबालिका विरुद्ध हिंसा व्यापक थियो तर कानूनी कार्यवाही भने विरलै भए । बालबालिका विरुद्ध दुर्व्यवहार र हिंसालाई सम्बोधन गर्न सरकारले केही संयन्त्रहरू स्थापना गन्यो, जस्तै केन्द्रीय बालबालिका कल्याण बोर्ड जसको पचत्तरै जिल्लामा शाखा रहेका छन् ।

कानूनले लिङ्गको आधारमा भेदभावलाई निषेध गरेको छ तर व्यवहारमा बालिकाहरू विरुद्ध उल्लेखनीय मात्रामा भेदभाव भयो ।

कानूनले केटीलाई १८ वर्षको उमेरभन्दा अगाडि विवाह गर्न प्रतिबन्ध लगाएको छ तर देशका धैरै भागमा परिवारहरूले यदाकदा आफ्ना कलिला उमेरका बालबालिकालाई जबर्जस्ती विवाह गर्न लगाए । केटीको उमेरसँगै दाइजो रकम पनि बढौदै जाने हुँदा सोबाट बच्नका लागि देशको पूर्वी भागका केही क्षेत्रहरूमा साना उमेरका केटीहरूलाई विवाह गराइयो । सामाजिक, आर्थिक, र धार्मिक मान्यताहरूले बालविवाहको चलनलाई प्रवर्द्धन गन्यो । स्वास्थ्य मन्त्रालयका अनुसार केटीहरूको विवाहको औसत उमेर १६ वर्ष र केटाहरूको औसत उमेर १८ रहेको थियो । विवाहमा उमेरको फरकलाई घरेलु हिंसाको एउटा कारकको रूपमा उल्लेख गरिएको थियो । यस वर्ष बालविवाहको संख्या त्यति उल्लेखनीय रूपमा बढ़ि भएन ।

बालबालिका माथि व्यापारिक यौन शोषण गम्भीर समस्याको रूपमा रह्यो । सडक बालबालिकाहरू वेश्यावृत्तिद्वारा जीवन गुजारा गरिरहेको र नाबालिग केटीहरू डान्स वार, मसाज पार्लर तथा क्याबिन रेस्टुरान्टहरूमा काम गरिररेको रिपोर्टहरू आए । सरकारी अधिकारीहरूको मिलेमतोका कारण वेश्यावृत्ति सञ्चालन गर्ने समूहहरूले गाउँका नाबालिग केटीहरूलाई शहरी क्षेत्रका वेश्यालयमा ल्याउने कार्यलाई जारी राख्न सके । सहमतिद्वारा यौनको लागि न्यूनतम उमेर १६ वर्ष रहेको छ र जबर्जस्ती करणीको लागि सजाय पीडितको उमेर र सम्बन्धमा भर पर्दछ । जबर्जस्ती करणीको लागि पीडितको उमेर १४ वर्ष भन्दा कम भएमा ६ देखि १० वर्ष कैद सजाय र महिलाको उमेर १४ वर्ष वा बढी भएमा तीन देखि पाँच वर्ष कैद सजाय हुनसक्छ । जबर्जस्ती करणीको प्रयासको लागि जर्बजस्ती करणीको लागि भन्दा आधा सजाय हुन्छ ।

बाल अशिलतालाई कानूनले प्रतिबन्ध गरेको छ । तर कानूनको अस्पष्ट परिभाषाका कारण अशिलतामा संलग्न व्यक्तिहरू माथि कारवाही गर्न गाहो पन्यो । बाल अधिकारको वकालत गर्नेहरूले त्यस्ता अपराधका लागि व्यवस्था गरिएको सजाय—रु १०,००० (१३८ डलर) जरिवाना, एक वर्षसम्म कैद सजाय, वा दुबै—प्रतिरोधकका रूपमा काम गर्न पर्याप्त नरहेको बताए ।

एक दशक लामो माओवादी द्रुन्द्वका कारण आन्तरिक विस्थापन समस्याकै रूपमा रह्यो र विस्थापन हुनेको संख्यामा पनि फरक फरक अनुमान भएको पाइयो (खण्ड १.छ., बाल सैनिक, हेनुहोस्) । आन्तरिक रूपमा विस्थापित बालबालिकाले सामाजिक पुनःसमायोजन कमजोर भएको अनुभव गरे र उनीहरूको खाना, आवास र स्वास्थ्य सेवामा अपर्याप्त पहुँच र पढाइमा सीमित पहुँच थियो । सुरक्षा फौजले प्रायः सडक “सरसफाई” का लागि सडक बालबालिका माथि दुर्व्यवहार गरे र पकाउ गरे ।

सीवीनका अनुसार २२३ जना केटाहरू र ८७ जना केटीहरू हराएको कुरा रिपोर्ट भयो । हराएका धैरै बालबालिकाहरूको बेचविखन भएको अनुमान गरियो । हराएका १७४ जना बालबालिका मध्ये प्रहरीको

रेकर्डले १०४ जना केटा र ७० जना केटी पछि फेला परेको कुरा देखायो । अनाथलयहरूले बाबुआमाको प्रमाणनीय मञ्जूरी बिना “वेवारिसे” बालबालिकालाई धर्मसन्तानका लागि राखेका घटनाहरूले जालसाजीको कार्य भइरहेको हुनसक्ने शङ्का उत्पन्न गरायो । अनाथलयमा बालबालिका कसरी आइपुगे भन्ने विषयमा पटकपटक अपर्याप्त जानकारी प्राप्त भयो भने बालबालिका वेवारिसे अवस्थामा फेला परेको भनी स्थापित गर्न पेश गरिएका कागजात विश्वसनीय थिएनन् ।

राष्ट्रले सन् १९८० को हेग कन्भेन्शन अन् द सिभिल एस्पेक्ट्स अफ इन्टरनेशनल चाइल्ड एब्डक्शनमा हस्ताक्षर गरेको छैन । अन्तर्राष्ट्रिय अभिभावक बाल अपहरणसम्बन्धी जानकारीका लागि कृपया उल्लिखित वेबसाइटमा उपलब्ध अनुपालनसम्बन्धी अमेरिकी विदेश मन्त्रालयको वार्षिक प्रतिवेदन हेर्नुहोस् :

http://travel.state.gov/abduction/resources/congressreport/congressreport_4308.html

यहूदी विरोधी कार्य

यहूदी विरोधी कुनै पनि कार्य भएको रिपोर्ट भएन ।

मानव बेचबिखन

मानव बेचबिखनसम्बन्धी जानकारीका लागि कृपया तल उल्लिखित वेबसाइटमा उपलब्ध अमेरिकी विदेश मन्त्रालयको मानव बेचबिखनसम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदन हेर्नुहोस् :

<http://www.state.gov/g/tip>

अपाइग्रा व्यक्तिहरू

अन्तरिम संविधानले अपाइग्रा व्यक्तिहरूका अधिकारबारे सम्बोधन गरेको छैन । सरकारले कानून र नियमहरू लागू गर्न नसकदा अपाइग्रा व्यक्तिका अधिकार र उनका लागि सुविधाहरू सुधार गर्ने प्रयासहरू सीमित हुन पुगेका छन् ।

हचान्डिक्याप इन्टर्नेशनलका अनुसार शारीरिक र मानिसक रूपमा अपाइग्रा व्यक्तिहरूले रोजगारी, शिक्षा, स्वास्थ्यको पहुँच र राज्यले दिने अन्य सेवा सुविधामा भेदभाव अनुभव गरे । कानूनले भवन, यातायात, रोजगारी, शिक्षा र राज्यका अन्य सेवाहरूमा पहुँच अनिवार्य गरेको छ तर ती व्यवस्था कार्यान्वयन भएनन् । सरकारले अपाइग्रा सम्बन्धी कानूनहरू प्रभावकारी रूपले लागू गरेन । महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय अपाइग्रा व्यक्तिको सुरक्षाको लागि जिम्मेवार थियो । शिक्षा मन्त्रालयले अपाइग्रा बालबालिकालाई छात्रवृत्ति प्रदान गर्दछ । स्थानीय विकास मन्त्रालय स्थानीय विकास निकायहरूको ५ प्रतिशत बजेट अपाइग्रातासम्बन्धी कार्यक्रमहरूको लागि छुट्याउन जिम्मेवार थियो । अपाइग्राका लागि काम गर्ने केही गैरसरकारी संस्थाहरूले सरकारबाट सहयोग रकम प्राप्त गरे तर प्रायः जसो शारीरिक र मानसिक रूपले अशक्त व्यक्तिहरू महतको लागि परिवार माथि नै निर्भर भए ।

राष्ट्रिय/वर्गीय/जातिय अल्पसङ्ख्यकहरू

हरेक समुदायसँग “आफ्नो भाषा, लिपि र संस्कृतिको संरक्षण एवं सम्बद्धन गर्ने” तथा प्राथमिक तहमा आफ्नो मातृ भाषामा विद्यालय सञ्चालन गर्ने अधिकार हुनेछ भन्ने कुरा कानूनद्वारा निर्धारण गरिएको छ। व्यवहारमा सरकारले सामान्तया यी प्रावधानहरूको पालना गन्यो।

देशमा ५० भिन्न भाषाहरू बोल्ने जम्मा ७५ वटा जातीय समूहहरू थिए। दुर्गम क्षेत्रहरूमा विद्यालयमा पढाइने पाठ र रेडियो प्रसारण प्रायः स्थानीय भाषामा हुन्थे। शहरी क्षेत्रहरूमा लगभग पूर्ण रूपमा नेपाली वा अङ्ग्रेजी भाषामा शिक्षा प्रदान गरियो।

सरकारले दलितहरू माथि हुने सार्वजनिक वहिष्कारलाई गैरकानूनी घोषणा गरेता पनि र पिछडिएका जातिहरूको अधिकारको संरक्षणको लागि प्रयत्न गरेता पनि विशेषगरी तराई र पश्चिमका ग्रामिण क्षेत्रहरूमा तल्लो जातका र केही जातीय समूहहरू विशेषगरी मधेसी र जनजातिहरूमाथि भेदभाव विद्यमान रह्यो। मुख्यतः काठमाडौं उपत्यकामा राम्रो शिक्षा र सम्पन्नताले गर्दा जातीय विभेद विस्तारै घट्दै गयो र निम्न सामाजिक आर्थिक समूहहरूको अवसरहरू बढ्दै गयो। बढी शिक्षित र शहरमुखी जातहरूले राजनीति र वरिष्ठ प्रशासकीय र शैक्षिक ओहदाहरूमा आफ्नो प्रभुत्व कायम गरी राखे र प्राकृतिक स्रोतहरू असमानुपातिक तवरले नियन्त्रण गरी राखे।

जातीय भेदभाव गैरकानूनी छ, तर दलितहरूलाई बेलाबखत मन्दिरमा प्रवेश गर्न र पानीको स्रोत उपभोग गर्न मनाही गरियो। शहरी क्षेत्रहरूमा भेदभाव घटाउने कार्यमा बढी सफलता प्राप्त भयो।

मार्चमा दार्चुला जिल्लामा एक समूहले एकजना दलित पुरुष माथि उनको जातको कारण दुर्घटनाको अपराध ऐन अन्तर्गत जाहेरी दर्ता गरिन्। राष्ट्रिय महिला आयोगले मुद्दाको अनुसन्धान गन्यो र तथ्य खोजतलास समितिको एक प्रतिवेदन सार्वजनिक गन्यो।

जुन २१ मा कैलाली जिल्लामा १२ जना गाउँवासीहरूले एक दलित महिलालाई कुटपिट गरी उनी र उनका छोरीहरूलाई गाउँ छोड्न लगाए। मानव अधिकारकर्मी रहेकी सो दलित महिलाले सार्वजनिक अपराध ऐन अन्तर्गत जाहेरी दर्ता गरिन्। राष्ट्रिय महिला आयोगले मुद्दाको अनुसन्धान गन्यो र तथ्य खोजतलास समितिको एक प्रतिवेदन सार्वजनिक गन्यो।

बैतडी जिल्लामा मार्चमा भएको एक अदालती फैसलाले एक पुरुषलाई सन् २००९ जुलाईमा घटेको जातीय भेदभावको सम्बन्धमा जरिवाना र दुई वर्ष कैद सजाय ठहर गन्यो। उसले सजाय काटेन् र देश भागेको हुनसक्ने विश्वास गरियो।

अन्तर्जातीय विवाह (माथिल्लो र तल्लो जातबीच) माथि प्रतिरोध उच्च रह्यो र केही अवस्थामा अन्तर्जातीय विवाहका कारण समुदायबाट जर्बजस्ती निकाला गर्ने कार्य पनि भयो। परम्परागत रूपमा गैरदलितहरूको लागि भनी छुट्याइएका विवाह समारोहहरूमा (जस्तै घोडचढी) सहभागी हुने दलितहरू

माथि बेलाबखत कुटपिट भयो । तर अदालतहरूले त्यस्ता किसिमका घटनाहरू माथि कानूनी कारवाही गर्न तत्परता देखाए ।

सामाजिक दुर्व्यवहार, भेदभाव, र लैंगिक भुकाव र लैंगिक पहिचानका आधारमा हिंसाका कार्य

देशको कुनै पनि कानूनले समलैंगिकतालाई अपराध भनेर घोषित गरेको छैन । तर सरकारी अधिकारीहरू विशेषगरी प्रहरीले बेलाबखत समलिङ्गी व्यक्तिहरूलाई सताउने तथा उनीहरूमाथि दुर्व्यवहार गर्ने गरे । स्थानीय गैरसरकारी संस्था नील हिरा समाजका अनुसार दुबै सरकार र नागरिकहरूद्वारा समलिङ्गी व्यक्तिहरूलाई सताउने कार्य सामान्य थियो ।

अगष्ट १७ मा सरकारले गाई जात्राको दिन देशकै पहिलो “गे प्राइड परेड” को लागि अनुमति दियो ।

सन् २००७ र २००८ मा भएका क्रमिक फैसलाहरूमा सर्वोच्च अदालतले सरकारलाई महिला समलिङ्गी, पुरुष समलिङ्गी, द्विलिङ्गी, तेस्रो लिङ्गी र अन्तरलिङ्गी (एलजीबीटीआई) हरूलाई संरक्षण प्रदान गर्ने कानून बनाउन, तेस्रो लिङ्गीलाई नागरिकता प्रदान गर्न, र लैंगिक रूपमा भेदभावपूर्ण सम्पूर्ण कानूनहरूको संशोधन गर्न आदेश दियो । मूलधारमा रहेका धेरै राजनीतिक दलहरूले आफ्नो दलको घोषणापत्रमा एलजीबीटीआईको पक्षमा विधान संलग्न गरे र एलजीबीटीआई कार्यकर्ताहरूले नयाँ संविधानमा लैंगिक अल्पसंख्यकहरूको संरक्षणको लागि आवाज उठाए ।

मेमा सर्वोच्च अदालतले भक्ति शाहको पुनरावेदन खारेज गयो । शाहलाई नेपाली सेनाले सन् २००७ मा सैनिक एकाडेमीमा प्रशिक्षकको रूपमा काम गरिरहेको बेला समलिङ्गी भएको कारण निष्काशन गरेको थियो ।

एलजीबीटीआईका मामिलामा कार्य गर्ने गैरसरकारी संस्थाहरूका अनुसार लैंगिक अल्पसंख्यकहरू विरुद्ध प्रहरी दुर्व्यवहारका घटनाहरू ग्रामिण क्षेत्रहरू विशेषगरी तराईमा बढी घट्यो ।

अन्य सामाजिक हिंसा वा भेदभाव

एचआईभी रोकथामका सेवा प्रदान गर्नेहरू वा एचआईभी/एडस फैलाउन सक्ने बढी जोखिममा रहेका समूहहरू विरुद्ध आधिकारीक रूपमा भेदभाव भएन तर समाजबाट भने यी समूहहरूमाथि भेदभाव भयो । अन्य देश काम गर्न जाने पुरुषहरूमा एचआईभी लाग्न सक्ने तथा आफ्ना श्रीमतिहरूलाई सार्न सक्ने सम्भावना बढी भएता पनि एचआईभी/एडस लागेका पुरुषहरू माथि भन्दा महिलाहरू माथि बढी भेदभाव भयो ।

खण्ड ७ : श्रमिकका अधिकार

(क) संगठनको अधिकार

कानूनले गैरनागरिकहरू लगायत श्रमिकहरूलाई युनियन र सङ्गठनहरू स्थापना गर्ने र तिनीहरूको सदस्यता लिने स्वतन्त्रता प्रदान गरेको छ, तर व्यवहारमा सरकारले ती अधिकारको असमान रूपमा संरक्षण गर्न्यो । कानूनले विध्वंस, राजद्रोह वा त्यस्तै किसिमका अवस्थाहरूमा मात्र युनियनहरू माथिको प्रतिबन्धलाई अनुमति प्रदान गरेको छ । सशस्त्र बल र प्रहरीका सदस्यहरूलाई युनियन गठन गर्ने अनुमति छैन र निजी तथा सार्वजनिक संस्थाका व्यवस्थापन पदमा रहेका सदस्यहरूलाई युनियन क्रियाकलापमा भाग लिन अनुमति छैन । सार्वजनिक क्षेत्रमा उपसचिव तह भन्दा मुनिका कर्मचारीले युनियनमा सदस्यता लिन पाउँछन् । ट्रेड युनियनहरूले श्रमिकहरूलाई सङ्गठीत पार्न, सामूहिक रूपमा सौदाबाजी गर्ने र श्रमिक शिक्षा सम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने प्रशासकीय स्वरूपको विकास गरे । सबैभन्दा ठूला तीनवटा ट्रेड युनियनहरू राजनीतिक दलहरूसँग आबद्ध थिए ।

केवल १० प्रतिशत श्रम शक्ति औपचारिक क्षेत्रमा संलग्न थिए । बाँकी ९० प्रतिशत अनौपचारिक क्षेत्रमा कार्यरत थिए । औपचारिक श्रम शक्तिको ७५ प्रतिशत यूनियमा संलग्न थिए । कानूनमा नीति नियमहरू लागू गर्ने प्रावधान छ, तर सरकारले ट्रेड युनियनसम्बन्धी कानूनको पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गरेन । कानूनमा ट्रेड युनियन, संगठन र महासङ्घहरू स्थापना गर्ने प्रक्रियाहरूको व्याख्या गरिएको छ ।

सरकारले ट्रेड युनियन महासङ्घ र परिसङ्घ निर्माणमा आवश्यक न्यूनतम सीमाहरूद्वारा युनियन सङ्घहरूको सहभागितामा केही बन्देजहरू लागू गर्न्यो । सरकारले युनियनहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनहरूमा सदस्यता जनाउने सम्बन्धमा कुनै बन्देज लगाएन । कैयौं ट्रेड महासङ्घ र ट्रेड सङ्गठनहरूले विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय आबद्धता कायम गरे । माओवादी आबद्ध ट्रेड युनियहरू लगायत सातवटा ट्रेड युनियनहरू सङ्गठित भई संयुक्त ट्रेड युनियन समन्वय समिति स्थापना गरे । कानूनले अति आवश्यक सेवाका कामदारहरूलाई बाहेक हड्ताल गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ, र कामदारहरूले यो अधिकार नियमित रूपमा प्रयोग गरे । सरकारले विधान मार्फत बैडकिङ, होटल तथा रेस्टुरान्टहरू जस्ता अति आवश्यक सेवाहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू नाच्ने किसिमका हड्तालहरू माथि निषेध लगायो । कानूनले सरकारलाई शान्तिलाई भड्ग गर्ने वा राष्ट्रको आर्थिक हितलाई नरामरी असर पार्ने किसिमका हड्तालहरूलाई रोक्ने वा स्थगान गर्न सक्ने अधिकार दिएको छ । कानूनसम्मत हड्ताल आयोजना गर्न बोभिलो छ, किनभने यसको लागि युनियनका सदस्यहरू मध्ये ६० प्रतिशतले गोप्य मतदान मार्फत हड्तालको समर्थन गर्नुपर्छ र युनियनले हड्तालभन्दा ३० दिन अगाडि सूचना दिनुपर्छ ।

(ख) संगठन गर्ने र सामूहिक रूपमा सौदाबाजी गर्न पाउने अधिकार

कानूनले सामूहिक रूपमा सौदाबाजी गर्न पाउने अधिकार प्रदान गरेको छ, तर सरकारले यसमा भएका प्रावधानहरूलाई प्रभावकारी रूपमा लागू गरेन । कानूनले युनियन र युनियन अधिकारीहरूलाई सामूहिक सौदाबाजी लगायत युनियनसम्बन्धी जिम्मेवारी पालनाको बेला लिइएका कार्यवाहीका सम्बन्धमा उठेका मुद्दाहरूबाट संरक्षण प्रदान गरेको छ ।

सामूहिक सौदाबाजीमा भएका सहमतिहरूले करिब १० प्रतिशत ज्यालादारहरूलाई समेट्यो । ट्रेड युनियनहरू बीच राजनीतिक भगडाहरूका कारण श्रम नेताहरूले सामूहिक सौदाबाजीका सहमतिहरूमा पुग्न चुनौतीहरूको सामना गर्नुपर्यो, र हड्ताल, अपर्याप्त क्षमता र रोजगारदाताको प्रतिरोधमा कानूनी

अड्डचनका कारण सरकारले युनियन विरुद्ध प्रतिशोधको सम्बन्धमा प्रभावकारी रूपमा संरक्षण लागू गरेन। नेपाली ट्रेड युनियनहरूको महासङ्घका अनुसार नयाँ कारखाना र उद्योगहरूमा सामूहिक सौदाबाजी प्रभावकारी रहेन तर राम्ररी स्थापित कारखाना र उद्योगहरूमा भने प्रभावकारी रह्यो। कामदारहरूले युनियन गठन गर्न खोज्दा धम्की वा बर्खास्दगी पाए र सरकारले युनियन विरुद्धको प्रतिशोधको सम्बन्धमा प्रभावकारी संरक्षण लागू गरेन।

देशमा निर्यात प्रशोधन गर्ने क्षेत्रहरू छैनन्।

(ग) जबरजस्ती वा अनिवार्य श्रमको निषेध

कानूनले जबरजस्ती वा अनिवार्य श्रमको निषेध गरेको छ। तर व्यवहारमा जबरजस्ती श्रमका घटनाहरूको रिपोर्ट भए जुन मुख्य गरी घरायसी कामदारका रूपमा, कलकारखानामा, होटल व्यावसायमा, धागोले बुट्टा भनें कपडा उद्योगमा, यैन व्यापारमा, भीख माग्नेमा र सर्कसमा भए। धेरै नागरिकहरू कामका लागि स्वेच्छाले बसाइँ सरे तर तत्पश्चात् जबर्जस्ती श्रमका अवस्थाहरू सामना गरे।

विशेष गरी कृषी क्षेत्र र ईद्वा भट्टा तथा होटल व्यावसाय, जस्तै चिया पसल र रेस्टुरान्टहरू, लगायतका साना औपचारिक क्षेत्रमा कमैया प्रथा समस्याकै रूपमा रह्यो।

एक किसिमको दासत्व श्रमको रूपमा रहेको कमैया प्रथा सन् २००२ मा औपचारिक रूपमा अवैधानिक घोषण गरिएको थियो तर सरकारको कानूनको कार्यान्वयन असमान थियो र मुक्त कमैयाहरूको सामाजिक समायोजन गाहो रह्यो। वर्षभरिमा सरकारले थप ६,८७० कमैयाहरूको पुनःस्थापना गरी प्रायः दाढ, बाँके र कञ्चनपुर जिल्लाहरूमा बसोबास गर्ने २७,५७० जना कमैयाहरू मध्ये जम्मा पुनःस्थापित हुनेहरूको संख्या २२,४०२ मा पुऱ्यायो। पुनःस्थापित नहुने कमैयाहरूमा धेरैजसो बर्दिया र कैलाली जिल्लाका थिए। मार्च ३० मा मुक्त कमैयाहरूले सरकारलाई विगतका सम्झौताहरूको उचित पुनःस्थापना र कार्यान्वयनको माग गर्दै विरोध प्रदर्शन गरे।

एप्रिलमा एक पुरुषले आफ्नो भाडावाल एक कमलरी युवति (नाबालिग महिला कमैया) लाई कैलाली जिल्लाको टिकापुरमा बेहोस हुने गरी कुटपिट गरे। जिल्लाका नागरिक समाजका संस्थाहरूले विरोध प्रदर्शन गरे र धनी माथि कानूनी कारवाहीको माग गरे। वर्षको अन्त्यसम्म मुद्दाको छानबीन भइरहेको अवस्था थियो।

श्रम मन्त्रालयले जबरजस्ती श्रम विरुद्धको कानून केबल साना औपचारिक क्षेत्रमा मात्र लागू गयो।

साथै अमेरिकी विदेश मन्त्रालयको मानव बेचबिखनसम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदन www.state.gov/g/tip मा गई हेर्नुहोस्।

(घ) बाल श्रमको निषेध र रोजगारीको लागि न्यूनतम उमेर

कानूनले रोजगारीको लागि उमेर यदि उद्योगमा काम गर्ने हो भने १६ वर्ष र कृषीमा हो भने १४ वर्ष भनेर तोकेको छ र बालबालिकाको लागि अनुकूल काम गर्ने वातावरण हुनुपर्ने भनेको छ ।

रोजगारदाताहरूले १४ देखि १६ वर्ष उमेरका कामदारहरूको अभिलेख राख्नुपर्दछ । गैरकानूनी रुपमा बालबालिकाहरूलाई काममा लगाउनेहरू माथि कानूनले निश्चित दण्डको व्यवस्था पनि गरेको छ तर कानूनलाई लागू गर्ने नीति नियमहरू पूर्ण रपमा कार्यान्वयन भएका छैनन् । बालबालिकालाई कारखाना, खानी वा वर्गिकृत गरिएका अन्य ६० वटा खतरापूर्ण कामहरूका लागि रोजगारीमा लगाईन नपाईने र १४ देखि १६ वर्षका बालबालिकालाई हप्तामा ३६ घण्टा (विहान ६ बजे देखि साँझ ६ बजे भित्रको समयमा दिनको ६ घण्टासम्म र हप्ताको ६ दिनसम्म) मात्र काम गराउन पाउने गरी कानूनले निर्धारण गरेको छ । सन् २००० को बाल श्रम सम्बन्धी ऐन केवल अर्थतन्त्रको औपचारिक क्षेत्रहरूका लागि मात्र लागू हुन्छ, जस्तै पर्यटन, चुरोट वा गलैचा कारखाना, र खानीहरू ।

कृषी, घरायसी सेवा, भारी बोक्ने पेशा, फाहोरमैला सङ्कलन गर्ने र ढुङ्गा फुटाउने पेशा लगायत मुख्य गरी ठूला अनौपचारिक क्षेत्रहरूमा बाल श्रम एक उल्लेखनीय समस्याको रुपमा रह्यो । क्षेत्र अनुसार लामो घण्टा काम गर्ने, गरुङ्गो भारी बोक्ने बालबालिका यौन शोषणको जोखिममा रहन्छन् वा कान, आँखा, वा छाला वा मांसपेशीसम्बन्धी समस्याहरूबाट पीडित हुन्छन् । ईटटा, गलैचा, धागोले बुटटा भर्ने तथा ढुङ्गासम्बन्धी उद्योगहरूमा जबर्जस्ती बाल श्रमका घटनाहरू रिपोर्ट भए । कपडा र धागोले बुट्टा भर्ने उद्योगमा बालबालिकाले विभिन्न खतराको सामना गरे किनभने उनीहरू साना, राम्ररी हावा नखेल्ने कोठाहरूमा तीखो सीयोको काम गर्न बाध्य थिए ।

कानून लागू गर्ने सम्बन्धमा स्रोतहरू सीमित थिए । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन (आईएलओ)का अनुसार कूल बाल श्रमीकहरूको ८७.७ प्रतिशत कृषी क्षेत्रमा संलग्न थिए । सबैभन्दा हालसालको सर्वेक्षण नेपाल लेबर फोर्स सर्भे २००८ को अनुसार श्रम सहभागिता दर पाँच देखि नौ वर्ष उमेरका बालबालिकामा १३.४ प्रतिशत र १० देखि १४ वर्ष उमेरका बालबालिकामा ५२.७ प्रतिशत रहेको थियो । तीमध्ये १६ लाख बालबालिका पूर्णकालिक रुपमा कार्यरत थिए । आईएलओ र श्रम मन्त्रालयका अनुसार निरीक्षकहरूले औपचारिक क्षेत्रमा बालबालिका काम गरेको पाएनन् र सो क्षेत्र विरुद्ध कुनै कानूनी मुद्दा हालेको पाएनन् । साथसाथै करिब ८९.५ प्रतिशत काम गर्ने बालबालिका विद्यालय पनि गए ।

बाल श्रम सम्बन्धी कानून र अभ्यासको कार्यान्वयनका लागि जिम्मेवार श्रम मन्त्रालयले मिश्रित रुपमा तिनको कार्यान्वयन गर्यो, र बाल श्रमको प्रयोग राष्ट्रिय श्रमसम्बन्धी कानूनहरू लागू नहुने क्षेत्रहरूमा उल्लेखनीय संख्यामा हुने गर्दछ । मन्त्रालयका अनुसार वर्षभरि १२ जना श्रम निरीक्षकहरू कार्यरत थिए । मन्त्रालयका अनुसार उनीहरूले देशभरि १० महिनाको अवधिमा ६०० वटा श्रम निरीक्षणहरू गरे । गृह मन्त्रालयले रेस्टुरान्ट र वेश्यालयहरूमा छापा मारी ६८ जना बालबालिकाहरूको उद्धार र पुनःस्थापना गयो ।

(ड) कामका स्वीकार्य अवस्थाहरू

अदक्ष श्रमिकका लागि न्यूनतम ज्याला प्रति महिना करिब रु. ४,६०० (करिब ६३ डलर) थियो । अर्धदक्ष श्रमिकका लागि ज्याला रु. ४,६५० (६४ डलर), दक्ष श्रमिकका लागि रु. ४,७६० (६६ डलर) र अतिदक्ष श्रमिकका लागि रु. ४,९५० (६८ डलर) थियो । यी कुनै पनि न्यूनतम ज्याला कामदार र उनका

परिवारलाई सुसभ्य जीवन यापन गर्नका लागि पर्याप्त थिएनन् । खाना र अन्य घर व्यवहारका खर्चहरूमा भएको मूल्य बृद्धिका कारण थोरै ज्याला प्राप्त गर्ने श्रमिकका समस्याहरू भन् विशाल बने । अनौपचारिक सेवा क्षेत्र र कृषिमा प्रति दिनको ज्याला रु. १७० देखि २५० रह्यो (२.३५ दरिं ३.४६ डलर) । कानूनले ४८ घण्टे कार्य हप्ता तोकेको छ जसमा हप्ताको एक दिन विदा र आठ घण्टा काम गरेबापत् आधि घण्टा आराम गर्ने समय तोकेको छ, र हप्तामा २० घण्टासम्म अतिरिक्त समय काम गर्न पाउने र प्रति घण्टा अतिरिक्त समयको लागि ५० प्रतिशत तलब पाउने गरी सीमित गरेको छ । व्यवहारमा यी कानूनहरू प्रभावकारी रूपमा लागू भए । श्रम नीतिहरू विदेशी र स्थानान्तर गरेका श्रमिकहरूका लागि पनि लागू हुन्छ ।

सरकारले व्यावसायिक स्वास्थ्य तथा सुरक्षाका मापदण्डहरू तय गर्दछ र कानूनले सञ्चय कोष र मातृत्व सुविधा जस्ता अन्य सुविधाहरूको प्रतिपादन गर्दछ । सरकारले कानूनी प्रावधानहरूलाई लागू गर्नका लागि आवश्यक नियन्त्रणात्मक र प्रशासकीय संरचनाहरू नबनाएका कारण कानूनको कार्यान्वयनमा ढिलाई भयो । कामदारहरूले आफूलाई खतरापूर्ण कामका स्थितिबाट जोगाउन आफ्नो जागिर गुमाउने जोखिम लिनुपर्यो । कानूनले श्रम अधिकृतहरूलाई रोजगारदाताहरूलाई असुरक्षित अवस्थाहरूलाई सुधार गर्न आदेश गर्न सक्ने अधिकार दिएता पनि सुरक्षाको मापदण्ड न्यून रूपमा लागू भयो ।

सरकारले श्रम ठेकेदारी गर्ने अर्थात् वैदेशिक रोजगारीका लागि कामदारहरू पठाउने “म्यानपावर” कम्पनीहरूलाई नियन्त्रित गन्यो । तर विभिन्न विश्वसनीय गैरसरकारी संस्थाहरूका अनुसार सरकारी अधिकारीहरूले नक्कली भ्रमण कागजातहरू बनाउन सहयोग गरे र श्रम ठेकेदारहरूले कामदार पठाउने सम्बन्धी नियम उल्लङ्घन गर्दा त्यसको बेवास्ता गरे ।